НОВІ І ПЕРЕМІННІ ЗЬВІЗДИ.

НАПИСАВ

ПРОФ. Д^Р. І. ПУЛЮЙ.

ТРЕТЄ ДОПОВНЕНЕ ВИДАННЄ.

НАКЛАДОМ АВТОРА.

З ДРУКАРНІ АДОЛЬФА ГОЛЬЦГАУЗЕНА У ВІДНІ.

1905.

ПРИСЬВЯЧЕНО

П. А. КУЛЇШЕВІ.

Вельми шановний Добродію!

Чим хата багата, тим і рада. То ж прийміть, Добродію, на спомин моє оповіданнє про зьвізди, те саме, котрого Ви слухали зорявої ночи на Україні, в Мотронівському саду, коли ми, знуджені журбою над сумною долею України, літали думкою сьвітами, шукаючи для душі відради, а знайшовши її в законі непропащої сили, мужались на нове діло.

Коли доведеться сьому невеличкому оповіданню побачити сьвіт під українським небом, то може буде воно маленькою відрадою і для тих земляків, що не шукають опіки в чужих а знають, що сила і спасеннє лежать у нас самих: у праці над осьвітою і добробитом народа.

Щиро прихильний

І. Пулюй.

Відень, 2. лютого 1881.

До третього видання.

Підчас мого довшого побуту в Кулїшевому хуторі на Українї, 1880-го року, провадились що дня розмови про українську літературну працю і про всесьвітну науку, що одна тілько може видвигнути і наш нарід з його великого духового, соціяльного і економічного занепаду. Коли ж ми оддихали вечорами у саду, де тепер почивають тлїнні останки покійного друга, то саме зоряве небо України манило мене, вести річ і про славні прояви космогонії. Обоє Кулїші любувались дуже тими астрономічними оповіданнями, тому й була присьвячена Кулїшеві моя книжочка про: „Нові і перемінні зьвізди“, видрукована 1881-го року а перед кількома роками в друге видана Видавничою Спілкою у Львові. Теперішне виданнє книжочки є для лекшого зрозуміння розширене, а крім того подано ще кілька споминів про Кулїша і його дружину Ганну Барвінок.

Авсе, 8-го серпня 1904.

Проф. Пулюй.

Нові зьвізди.

Коли чоловік помалу добеться до свободи духа, то він вже невдовольняється одною темною здогадкою, що таке ті потужні сили, що працюють і творять у віковічних лябораторіях природи. З розвитком чоловіка доходить і розум до свого права, і в чоловіка прокидається живе бажаннє, заглянути глибше у всесьвітні прояви. Він бажає дослідити, де лежить остання їх причина і звязь. Дослідом хоче він у ріжноті прояв знайти єдноту, відкрити закони, що мов пасма вяжуть всї прояви до купи, їх єднають, або, сказавши поетично, чоловік шукає „нерухомого полюса улїтаючих прояв“.

Те бажаннє останнього знання видно так добре у високоумних розумованнях Картезія, як у сьмілих теоріях Дарвіна, від котрих ще не давно всї уми так дуже ворушились. Від того самого бажання, знаходити останню причину всїх прояв природи, виходять і ті гіпотези, що мають нам пояснити славну прояву нових і перемінних зьвізд. Про ті зьвізди буде наша річ.

Між усїма перемінами, яких є безлїч у безкрайому сьвітї, будуть може найбільші такі, що від них нові соньця запалюються, та ще такі, від яких инші сьвітила, що віками на небі зьвіздами зоріли, помалу щезають. У безмірній подалї здаються нам ті величезні соньця тілько як мерехтїючі зьвізди. Ми бачимо їх навіть крізь найлучші телєскопи тілько як блискучі краплинки, хоч вони багацько мілїон раз більші, як земля наша. Спомини про такі сьвітові прояви сягають у памятниках Китайцїв на кілька тисяч років назад, а після заходнїх лїтописїй яви-

лась така нова зьвізда 125-го року перед Христом. Як розказують, то ся поява зьвізди і спонукала Гіппарха, зробити перепись зьвізд.

Нові зьвізди появляються далеко не так часто, як комети, бо від часу Алфонзиньських таблиць до віку Вільяма Гершеля, отже від 1250 до 1800 р., зазнали люде тілько 9 нових зьвізд, коли за той час появилось 63 комет видних для самого ока. Тай після переписі Матуанліна в Китаї появилось тілько до 20 нових зьвізд, за цілий час, почавши від півтори сотні років перед християньським численнєм, отже за довгий час двох тисяч років.

Між новими зьвіздами давнійших віків згадаємо тілько про ті, що засяли 945 і 1264 року між Цефевсом і Кассіопеєю, та ще про одну зьвізду, що 1012 року явилась у зьвіздній громаді Барана. Як розказує один монах із сьв. Галена, була тая зьвізда незвичайно велика і така ясна, що аж очі томила. Можна було бачити її через три місяці, але за той час вона дуже змінилась.

Важнійша для нас, тому, що лучше нам знана, є велика зьвізда, що 1572 року нараз з'явилась. Сяєво тої зьвізди було таке велике, що народ збігався і дуже дивувався. Було се 11. падолиста, як славний астроном Тихо Браге, йдучи з хемічної лябораторії через подвірє до астрономічної обсерваторії, спостеріг надзвичайно ясну зьвізду. Те, що той самовидець про зьвізду розказує, цікаве ще й тому, бо показує, як велике враженнє може зробити на чоловіка поява нової зьвізди.

„Бувши на дворі", — пише Тихо Браге, — „як звичайно кинув я оком на добре знане мені небо і побачив, дивом здивувавшись, близько зеніта, в громаді Кассіопеї сяючу зьвізду невиданої величини. За первого зворушення не хотів я своїм очам вірити. Та щоб бути певним, що се не омана, і мати ще й других сьвідків, покликав я своїх робітників з лябораторії, і питався всіх переїзжаючих людей, чи й вони, так як я, бачать зьвізду, що нараз загорілась. Потім довідався я, що в Німеччині ві-

зники та инший простий нарід звертали увагу астрономів на велику прояву небесну, через що відновились звичайні кепкування над ученими людьми, як се було давнійше за те, що вони наперед не сповістили про з'явившихся комет."

„Нову зьвізду бачив я без хвоста і без всякої імли, зовсім такою, як другі зьвізди, тілько що вона яснійше сяла, як зьвізда первої величини. Зарево її було яснійше від Сириа, Кобзи і Юпітера. Що до ясности, то можна було рівняти її тілько до Венери, коли вона стоїть найблизше до землї. Люде з добрими очима бачили нову зьвізду задня, навіть у саме полудне. В ночі можна було бачити її навіть на похмарному небі, коли мрака всї другі зьвізди застелила, а кілька разів навіть крізь густійші хмари. Міряючи як найдокладнійше через цілий рік подаль нової зьвізди від других сусїднїх зьвізд Кассіопеї, я зовсім впевнився, що вона не рушилась з місця."

Зьвізда Тихо Брагея померкла значно в один рік після своєї первої появи, а потім зникла зовсім в лютому 1574 року, шіснадцять місяців після того, як засьвітила, так що й досї нїхто сьлїду по нїй не знайшов. Тая зьвізда сяла найперше ясним білим сьвітлом, два місяцї потім стала вона жовтою, а через два місяцї пізнїйше червоною. В маю 1573 року вона знов побілїла, а не довго перед тим, як мала зникнути, сїріла ще мутним сьвітлом. Зьвізда зміняла краску свого сьвітла зовсім так, як мусить зміняти біло-жевріюче тїло, коли стане помалу холонути. Хоч нові зьвізди, як вже сказано, рідко коли на небі з'являються, але незабаром таки після того з'явились ще дві нові зьвізди, одна 1600 у Лебедя а друга 1604 в Офиюхуса.

У такий для астрономії славний час мусїла поява нових зьвізд до того причинитись, щоб порушити деякі питання. Так стало тепер всім чим раз яснїйше, як дуже важна вірна перепись зьвізд для того, щоб певно доказати, чи нова зьвізда появилась. Окрім того поставив Тихо Браге сьміло теорію, як нові зьвізди творяться

Він був такої думки, що всесьвітня імла, погустївши, починає сьвітити, і що вона, до купи збившись, може утворити нову зьвізду. Тая імла, що перед віками розкинулась по всьому сьвіту, вже згустїла трохи — така була його думка — у „молочній дорозі“, і свитає вже лагідним срібляним сьвітлом. Тому то, по думцї Тихо Брагея, стоїть і нова зьвізда край самої молочної дороги. Ще навіть видно те порожне місце, з якого всесьвітна матерія у зьвізду збилась.

Мавши тепер телєскопи, ми не можемо більше сумнїватись, що молочна дорога не імла, а незлїчена громада величезних сонць. Тихо Браге помилявся що до молочної дороги. А все ж таки мусимо признати, що була се щаслива думка, що зьвізди можуть з імли творитись. Ся думка Тихо Брагея послужила за основу козмогонії таким мислителям, як Кант і Ляпляс, а новійшого часу, відколи покладено певні основини для механічної теорії тепла, стала ся гіпотеза творення зьвізд дуже правдоподібною, а навіть мало що не певною. Годиться ще примітити, що треба на те довгого часу, щоб імла аж до розсьвіту згустїла. Тому то й не може теорія Тихо Брагея пояснити, як зьвізда може нараз, в мить ока, загорітись.

Крім того мірковано тодї ще про періодичне появленнє зьвізд, се б то про те, як зьвізди що кілька сотень років знов являються а потім щезають. По думцї Гоодрікого буде зьвізда, яка явилась 945 і 1264 р. та сама, що зьвізда Тихо Брагея з 1572 року. Після його думки являється тая зьвізда майже що 313, або як инші думають, що 156 років. Як би се так було, а перві появлення були певні, то мусїла б зьвізда Тихо Брагея незадовго, коло 1885-го року, знов з'явитись.*) Кардан, Хлядні і Клїнкерфус вважають знов зьвізду Тихо Брагея за тую саму, що біблїйна зьвізда мудреців, але ж се тілько чистий здогад.

---

*) Сей здогад не совнився.

У китайських записках Матуанліна згадано ще про одну зьвізду, що появилась в лютому 1578 року. Зьвіздної громади не названо, але сьвітло нової зьвізди мусіло бути надзвичайно ясне, бо як розказано, була зьвізда така „за вбільшки як соньце“. Дивно тілько, що в Европі ніхто не бачив тої зьвізди, бодай не згадується про неї ніде в літописях.

Перемінні зьвізди.

Окрім нових зьвізд є ще перемінні зьвізди, котрих сяєво і краска сьвітла через довший або коротший час зміняють ся. За тими зьвіздами стали астрономи слідити аж за новійшого часу, коли 1596 року остфризейський сьвященник Давид Фабріций, батько того Фабриция, що первий замітив плями на соньці, відкрив перемінну зьвізду Міра Цеті. Досі відкрито до 150 таких зьвізд, а для більшої часті з них означено ще, як довго і як дуже сяєво їх переміняється. Між усіма ж найбільше переміняється зьвізда Міра Цеті, бо сяєво її маліє від зьвізди другої величини, аж поки не згасне. Вона являється що 331 день і 15·3 годин і сьвітить ясно до 14 днів. Після того меньшає сяєво її через три місяці, пять місяців не видно її для самого ока, а потім більшає сьвітло її, аж зьвізда стане така ясна, як була перше.

Зміж багацько перемінних зьвізд згадаємо ще перву зьвізду, що стоїть в Медузиній голові Перзея. Зветься вона Алголь, а відкрив її 1783 року Гоодрик, і майже того самого часу мужик-астроном Паліч, коло Дрездена, той самий, що 1759 р. бачив комету Галлея, мало що не цілий місяць скорше, як всі астрономи в Европі, а про котрого молодий Гершель по заслузі сказав, що се був „мужик по свому стану але астроном по природі“. Сяєво тої зьвізди переміняється тілько через 2 дні і 13·5 годин, сьвітло ж її, як майже у всіх перемінних зьвізд, червоне.

Окрім нових зьвізд, що нараз запалюють ся а потім знов гаснуть, є ще такі, що потім не щезають, як згадана

зьвізда, що 1600 р. явилась у зьвіздній громаді Лебедя, а до того ще й такі перемінні зьвізди, в яких і досї не досьлїджено жадної періодичної зміни сьвітла.

Щоб пояснити причину такої дивної переміни сьвітла зьвізд, роблено ріжні домисли. Одні астрономи кажуть, що ті всесьвітні тїла зовсїм темні, або бодай покриті великими темними шарами. Ворочаючись кругом своєї восї, зміняють вони таким способом від часу до часу своє сьвітло. Другі кажуть, що кругом тих соньць кружляють великі темні планети, і, скілько раз ті планети стануть між нами і своїм соньцем, стілько раз меркне його сьвітло. Меньше дотепности в поясненню тих астрономів, після яких ті соньця мають вид плесканки. Сьвітло їх було б тодї найслабше, коли вони обернуться до нас тонким боком. Знов по думцї инших знавців можна пояснити сї прояви тим, що величезні газові маси, найчастїйше гази водороду, із середини тих тїл вибухають а спалахкотївши потім помалу гаснуть.

Ті здогади не можуть однакож пояснити всїх прояв, що являються з новими і перемінними зьвіздами, а які, здається, стоять між собою у звязї. Не можуть вони обяснити і дослїдів спектральної аналїзи, про які буде річ дальше.

Відколи положено тверду основу для механїчної теорії тепла, з того часу знайшли своє поясненнє у ворушанню матерії чимало таких прояв, про котрих здавалось, що вони на віки закриті перед розумом людським. Тепер ми вже не сумнимось, що всї прояви природи, від найбільших переворотів вселенної до самого нїжного чуття дивуючогося дослїдувателя природи, навіть його думки, дадуться пояснити рухом малесеньких часточок матерії, її молекулів і атомів. „В кожному життю природи“, каже Гумбольдт у свому Козмосї, „в життю організмів і зьвізд звязані з рухом і єство їх і удержаннє і новонастаннє.“

Закон непропащої матерії і непропащого руху.

Перше, нім станемо об'ясняти небесні прояви, про яких тілько що була мова, мусимо для лекшого зрозуміння сказати дещо з механічної теорії тепла.

Тепер вже відомо нам, що тепло кожного тіла не якась тонесенька матерія, як колись думали люде. Як вже Бако з Верулама догадувався, є тепло не що инше, як ворушаннє дуже маленьких часточок самого тіла, його молекулів і ще меньших атомів, таких малесеньких, що і під мікроскопом годі їх добачити. Коли дотикаємось до якого тіла, то невидне ворушаннє його часточок переходить на наші нерви, і за помочею тих нервів ми відчуваємо його тепло, подібно, як відчуваємо слуховими нервами голос, коли ритмичне дрожаннє воздуха переноситься на слухову плінку нашого уха, і подібно, як бачимо сьвітло, коли незрівнано скорійше дрожаннє безконечно тоненької всесьвітної матерії етера, доходить до нервової сітки, до ретини нашого ока. Те, що ми відчуваємо чуттєм, слухом або очима, все те є вкінці не що иншого, як рух матерії, який, переходючи через наші змисли, достається нашим нервам, і будить в них відповідне ворушаннє, як пальці кобзаря будять ріжнородне дрожаннє на струнах кобзи, відповідне до довшини, тугості і напруження кожної струни. Коли те ворушаннє нервів наших дійде до нашої стями, тоді ми й тямимо. Ми знаємо, що відчуваємо тепло, або голос, або бачимо сьвітло. Та яке б не було те дрожаннє і ворушаннє часточок матерії, і який не був би вплив їх на другі тіла, про кожний такий рух мають вагу два закони: закон непропащої матерії і закон непропащого руху. Як дуже важні ті закони для всіх наук природніх, те зрозуміли люде аж за нашого часу, коли німецький лікар Роберт Юлій Маєр і англицький інжинер Жуль, перший незвичайною, майже пророчою, силою розуму і рахунком, а дру-

гий докладними досьвідами, доказали, що механічна праця може перемінятись у тепло, і на відворіть, тепло в працю, і таким способом положили певну основу для механічної теорії тепла. Ту годиться однакож згадати, що вже 1664 року славний философ Картезій, в книжці: „Основини философії“, зовсім ясно висказав думку, що матерія і рух її тілько зміняються а не пропадають.*) Не пропало ж і правдиве слово того духа-велетня, хоч треба було ждати більше двох сотень років, поки народяться потомки, що зрозуміють велику всесьвітню тайну, яка

*) René Descartes, Prinzipien der Philosophie, übersetzt von Kirchmann, Berlin 1870. Розказавши про те, що є рух, пише Картезій: Причина руху є найперше загальна і первобитна, себ то така, що є всюди причиною всякого руху в сьвіті; потім причина часткова, що переносить рух на частки або гурти матерії, якого вони досі не мали. Загальною причиною руху не може, розуміється, бути ніхто инший, як сам Бог, що з початку сьвіта сотворив матерію, а разом рух і спокій. Він удержує в цілому сьвіті стілько руху і спокою, скілько свого часу сотворив. Бо, хоч той рух є тілько стан матерії, що є в руху, то все ж буде того руху певна скількість, яка в цілому сьвіті може бути все та сама, хоч вона у поєдинчих місцях зміняється, а то ось яким способом: Коли скорість руху в одної частки матерії у двоє більша як в другої, сама ж друга частка проти первої у двоє більша, то меньша частка має стілько руху, скілько його є у більшої. Дотого ж коли скорість руху одної частки матерії меньшає, то мусить скоріть руху другої, рівно великої, частки більшати. По сьому то й пізнаємо звершенність Бога, що він не тілько сам у собі неперемінний, але і творить діла способом як найбільше сталим і неперемінним, так, що окрім перемін, — яких вказує нам ясний досьвід і Боже одкриттє, і які після нашого розуміння, або віри, являються у сьвіті без переміни самого Творця, — ми не сьміємо допускати у творивах Його жадних инших перемін, щоб після того не думати нам про несталість Його самого. Длятого думаємо зовсім розумно, що Бог, сотворивши матерію і уділивши частинам її всякого руху, не тілько удержує всю тую матерію в такій мірі і такою, якою сотворив її, але також безустанно удержує між нею і тую саму скількість руху.

Ті слова Картезія показують нам ще, як релігійний був дух його. Пізнавши всесьвітню правду дбає він і про те, щоб поєднати науку з релігією. Крім того видно з наведених слів философа, що не тілько дорога досьвіду, але й також дорога розумовання доводить духа людського до правди.

відкривається найперше тілько самим вибраним сьвященникам науки. Оба ті закони се те могуче пасмо, що обняло всї прояви неба і землї. Тим двом законам кориться безконечне море ріжнородного життя на нашій землї. Жадна сила не знищить хоч би одного атома, і жадна потуга не знищить хоч би найменьшого руху так, щоб і слїду не осталось після него. Могла б зробити се хиба тая сила, що сотворила з нїчого матерію і рух.

Матерія може переміняти свій вид, вона може бути цїпка, плинна і воздушна. Вона може хемічно з иншою лучитись або розкладатись, свої якостї зміняти, але вона не може нїколи в нїщо обернутись або пропасти. Коли змішяємо 8 грамів квасороду з 1 грамом водороду, і пустимо до сього мішаного газу іскру, то після вибуху дістанемо, не більше і не меньше, як 9 грамів води, котра, що до своєї фізикальної якостї, зовсїм ріжниться від обох газів, від квасороду і водороду.

Оттак і рух одної маси може перейти на другу, або перемінитись у молекулярне ворушаннє самої маси, у дрожаннє найменьших часточок, її молекулів, і ще меньших атомів, або ще у дрожаннє всесьвітної матерії етера, а сей рух молекулів і атомів являється нам як тепло, сьвітло, гук, або ріжні прояви електричної, магнетичної і хемічної сили. Скількість руху тїла, лучче сказавши, енергія руху, або „кінетична енергія“ *) тїла, зберегається, тілько вид самого руху тїла зміняється.

Кінетична енергія буде двичі більша, коли маса буде у двоє більша, але буде у четверо більша, коли скорість руху тілько подвоїться. Длятого й кажемо, що кінетична енергїя E розмірна з величиною маси m а з квадратом скоростї руху v, математично $E = \frac{1}{2}mv^2$.

Летюча куля має таку енергію руху і представляє нам механїчну „силу“, якою можемо і покористуватись, до чого годиться. Нерухлива куля не має в собі такої „сили“. Оттому і постала в нас думка, що і сила гравітації, сила

*) Від грецького слова: кінеин = рухатись.

цінкості або когезії, і хемічна, електрична і магнетична сила не що инше, як ріжні видн ворушання молекулів і атомів матерії і етера.

Переміна механічної праці в тепло.

Поведем тепер річ дальше про те, що жадний рух не пропадає. Коли летюча гарматня куля з прожогом вдарить об панцера корабля, то вона так розкалиться, що зажевріє. Таку прояву не тяжко пояснити. Куля, що задержалась перед желїзним толубом корабля, не летить дальше, і рух її здається пропав. Та тілько так здається, бо справдї рух той являється нам в иншому видї. Цїла куля не летить дальше, за те дрожать її молекули сильнїйше, як дрожали перед ударом, і тому стала тепер куля теплїйшою. Ту перемінилось движеннє цїлої масси у дрожаннє молекулів і атомів.

Щоб лекше зрозуміти, що підчас удару кулї дїється, розкажемо ще про один досьвід, який можна зробити за помочею дуже поєдиньчого приладу.

Представмо собі, що є в нас коробка, в якій висить кілька маленьких куль, причіплених до елястичних шнурочків, котрих знов кінцї причіплені до стїн коробки. Так повішені кулї можуть в коробцї на всї боки кругом свого місця дрожати. Уявім собі наперед, що кулї в коробцї зовсїм не дрожать, і пустїм коробку з кулями з невисока на землю. Всї кулї падають так скоро, як падає коробка, тому не зміняють кулї свого місця одна проти другої і проти стїн коробки. Коли ж коробка вдариться об землю і зупиниться, то рух летючої коробки здається затратився, бо вона лежить тихо на землї, справдї ж рух тілько перемінився у дрожаннє куль в її серединї. Коробка з кулями се грубий модель, який представляє нам яке небудь тїло з його молекулами і атомами. Так само, як ті кулї в коробцї, можуть і молекули і атоми, кожний на свому місцї, дрожати. Як нема такого молекулярного дрожання, то не буде жадного тепла, і тїло буде „абсолютно зимне“, а чим сильнїйше те дрожаннє, тим більше буде тепло і

тим висша температура тїла. Впаде на землю абсолютно зимне тїло і зупиниться, то воно стане тепле, як же тїло вже було тепле, то воно стане ще теплїйше.

Після того буде кожному розумно, чому желїзо стає гаряче під молотом коваля, чому кремінь сипить іскри під кресаком і запалює губку, чому видобуваються іскри з каменя під підковами коня, чому запалюється од тертя немащена вісь у воза, або чому вода, що відпливає в низу водопада, мусить бути теплїйша, як вода, що в горі водопада припливає.

Із всього того, що досї сказано, видно, як рух тїла в тепло переміняється, а тепер не буде тяжко зрозуміти, що з певної скількості руху мусить постати і певна скількість тепла, значить, чим більший рух, тим більше буде тепло, по научньому сказавши, що тепло і рух, або тепло і механїчна праця, одно другому відповідне, або „еквівалєнтне“. На дальше питаннє, скілько тепла постане з певного руху, або з певної механїчної працї, може дати відповідь тілько сам досьвід. Такою дорогою і дослїджено дуже докладно, що коли впаде на землю 425 кільограмів з вишини одного метра, то рух того тягару, докладнїйше сказавши, механїчна праця 425 кільограмметрів, перемінїться в тепло, і постане як раз одна єдиниця тепла, одна кальорія. Того тепла стане як раз на те, щоб температура одного кільограма води, так холодної, як топлючийся снїг, підпеслась о один ступінь Цельзія висше. Впаде той тягар 425 кільограмів з вишини 100 метрів, то механїчна праця 42500 кільограмметрів утворить 100 кальорий, а те тепло вистарчить, щоб до кипятку нагріти одного кільограма води, коли з початку температура її буде нуль. Чим більша маса, отже чим більший буде тягар, та із чим більшої вишини той тягар впаде на землю і ту зупиниться, тим більша буде механїчна праця, утворена притягаючого силою землї, і тим більше постане тепла. Механїчна праця гравітації перемінїться в тепло.

Тепер не буде нам дивно, що астероїди, те камінне, що летить сьвітами, роблючи в одну секунду 4—12 миль

дороги, розпалюється з верху, коли попаде у наш воздух. Від тертя з воздухом жевріє те камінне, а крім того витворює у воздусї електрику, що сьвітить, і ми бачимо ті астероїди як „падаючі зьвізди“, що нічною порою по мовчазному небу перелітають, лишаючи на хвилю ясні шляхи за собою. Являються ті астероїди іноді як огняні „кулї“, що осьвічують наші ночі сьвітлом білого дня, а падаючи на землю, у воздусї з громовим гуркотом тріскають і свої одробини на кілька миль кругом розкидають.

Таку незвичайно велику огняну кулю бачив я на Україні 1880 року, їдучи почтовим возом з Кулїшового хутора, Мотронівки, до колїйної стації Плиски. Було се в другій половинї серпня. Повний місяць вже викотився серед неба і, сїючи своє проміннє на зрошені поля, присьвічував нам дорогу з лївого боку. Я призадумався і пас очі по крайовиду неба, як нараз осьвітило землю велике сяєво небесне, перед котрим сьвітло місяця змарнїло. Як раз перед моїми очима ізсунулась по небі, тихо і по малу, куля астероїда, оставляючи за собою довгий і широкий сїрий шлях, тай щезла десь далеко понад землекраєм, при чім перемінилось біле і ясне її сьвітло у темно червонясте. Почтовий візьник стуманїв від незвичайного сьвітла,*) що на хвилину перемінило ясну ніч на ще яснїйший день, і ледве міг промовити слово на моє питаннє, якою здавалась йому „упавша зьвізда“.

Всюди, де маси з розгоном до купи злїтаються, там постає тепло, все одно, чи будуть се величезні сьвітові тїла, чи дуже маленькі молекули, або ще меньші атоми, як се в кожному поломї дїється, де атоми квасороду нашого повітря злїтаються з вугляними і водородними атомами горючих газів, від чого постає тепло і сьвітло. Так

---

*) Очарований незвичайною проявою, згадував я про неї в листах до моїх приятелів. Один з них згадав і собі в листї до мене про те „сьвітло“. Коли ж 1882. р. в краєвім судї, у Львові, переглядано листи, що їх забрали в мене віденьська полїция, то якийсь дуже совістний і прислужливий урядник, підчеркнув червоним олівцем між иншим і слово „сьвітло“, як щось підозрілого і для Австрії небезпечного!

само мусїло б постати тепло і сьвітло, як би місяць впав на землю, або земля на соньце.

На підставі механїчної теорії тепла вилїчено, що як би впала земля наша на соньце, то утворило б ся стілько тепла, скілько мусить утворитись, коли згорять 6000 куль з чистого вугля, такі завбільшки, як земля. Для докладнїйшого зрозуміння годиться ще пригадати, що один кільограм чистого вугля дає 8000 кальорий. Тепло, що може постати від згорівших 6000 вугляних куль, буде далеко більше, як на те треба, щоб земля розтопилась і перемінилась в пару.

Переміна тепла в механїчну працю.

Ми пояснили досї, як переміняється механїчна праця в тепло, а тепер ще розкажемо, як на відвороть тепло преміняється в механїчну працю. Приглянемось длятого близше до працюючої парової машини. Водяна пара входить до середини цилїндра машини, пре, ширшає і посуває кольбу, а ширшаючи вона і холоднїє. Тепло пари здається нїби пропадає, а справдї воно переміняється в рух кольби. Пара працює, бо кольба переносить рух за помочею скрутового дручка на розмашне колесо машини або ще на инші тягари. Скілько руху тратять незлїчені молєкули водяної пари, стілько руху переходить на кольбу, а за помочею дручка і колеса і на другі рухливі тягари.

Коли станемо при паровій машинї ще дальше слїдити, з чого тепло береться, і де воно дїваєтся, то побачимо ось що. У печі під кітлом злїтаються квасородні молєкули воздуха з вугляними газами полумя, і від того злїтання молєкулів постає тепло. З полумя переходить тепло до кітла, і нагріває в ньому воду до такої температури, при якій постає гаряча водяна пара з високим напруженнєм. Тая пара переходить мало по малу до цилїндра машини а пересуваючи кольбу здовш цилїндра, то наперед то назад, творить працю і виходить з меньшим напруженнєм у воздух або йде до комори, що кон-

дензатором зветься. Як вже знаємо, одна частина тепла пари переміняється за помочею кольби в механїчну працю машини а друга далеко більша остається у водяній парі, що з циліндра виходить. Припустїм тепер, що парова машина буде ворочати арматуру електричної машини. З арматурою ворочаються в магнетичному полї дротяні обвитки її, і таким способом переміняється в дротах механїчна праця парової машини в електричну працю. Електричний пруд, проходючи через дротяні обвитки арматури, потім через зовнїшні провідники і жарові лямпи, перемінить знов електричну працю в тепло і сьвітло. Коли ж з провідниками ще буде счіплений електромотор, то одна частина електричної працї перемінїться назад в механїчну працю.

На тих машинах бачимо, як хемїчна енергія квасороду і вугляних газів переміняється в тепло, тепло за помочею водяної пари в механїчну працю парової машини, а тая праця за помочею електричної машини переміняється в електричну працю, а потім назад в тепло, або й в механїчну працю. Кожного ж разу переміняє сила тілько свій вид, сама ж сила нїколи не пропадає.

Возьмім тепер, що працює, не парова машина, а чоловік, та що він, наприклад, мусить підносити камінне від землї, і класти його на помостї, одного метра висше від землї. Робітник підносить рукою тяжкого каменя у гору, проти сили, що тягне його до землї; він двигає і творить працю, тим більшу, чим більший камінь і чим висше піднесе його. В тїлї робітника зникає еквівалєнтне тепло, а властиво переміняється за помочею руки чоловіка в механїчну працю, що у піднесеному каменї нагромаджуєсь. Піднїсши 425 кільограмів одного метра висше, утворить робітник 425 кільограмметрів працї і витратить для неї як раз одну кальорію тепла, а коли той піднесений тягар 425 к. ізсунеться з помосту, і зупиниться на землї одного метра низше, то нагромаджена і затаєна в каменї механїчна праця перемінїться знов в тепло. Тепер утворить працю не чоловік а притягаюча сила землї і постане того тепла, не більше і не меньше, як одна кальорія. Як ро-

бітник поставить за день на помості 42.500 кільограмів каміння, то він витратить на се як раз 100 кальорий тепла. Але ціла втрата тепла його за день праці буде ще більша, бо тіло людське витрачує тепло ще й тоді, коли чоловік відпочиває, а се знов тому, бо тепле тіло холоне, коли температура його висша як у воздусі.

Тепер насувається ще питаннє, звідки береться тепло в чоловіка. Воно постає з хемічної енергії поживи, подібно, як тепло в печі з хемічної енергії вугля береться. Без вугля нема тепла в печі, без поживи не може взятись тепло в людському тілї, хиба що тіло само зужиткується. Недужий, що не може їсти, себе самого поживає і худіє. В печі жевріє вугля і палаючи дає тепло, в тілї чоловіка тліє пожива без поломя і творить тепло.

Пожива розбита на атоми переходить із жолудка у кров, а кров розносить ті атоми по всьому тілу. Чоловік дихає воздухом і атоми квасороду злїтаються з атомами, що постали з поживи, а результат „хемічного їх получення“ в крові і в тілї се тепло його.

Чоловік відпочиваючий розсїває даром своє тепло, тіло його тілько холоне. Чоловік працюючий розсїває також якусь частину тепла, а другу частину переміняє в механїчну працю, від котрої і духова праця не багацько ріжниться. Без тепла і думка неможлива. Коли ж тепло по безпеременному закону еквівалєнтне з механїчною працею, то і не може бути сумнїву, що, хто шукаючи лехкої поживи, силує робучий нарід до тяжкої праці, і не дає робітникові відповідної плати, той грішить проти закону непропащої сили. Достойний робітник нагороди своєї!

Закон, що сила не пропадає, має загальне значеннє, бо він править не тілько фізичним, але й інтелєктуальним сьвітом. І в інтелєктуальному сьвітї намагає сила правди на розум людський і перемагає його з такою певнотою, з якою соньце притягає землю, або атом атома. Пізнавши розумом правду, ми мусимо і признати її. Правду можна заперечити перед сьвітом але не перед собою. В кого розум розбере правду від неправди, той

мусить не тілько признати але й покоритись правді. Де правда, там мусить бути побіда. Колись веліли могучі папи, щоб земля „наша мати“, на перекір Галилеєві та Коперникові, була нерухомим осередком цілого сьвіта, а соньце щоб і дальше служило землї і, корючись папській волї, сповняло свій кругобіг на небі, але правда таки побідила, бо вона непропаща як кожна сила.

Скілько раз згадаю про великий закон непропащої сили і про його значеннє у сьвітї інтелєктуальному, кожний раз бачу я в уяві старенького і слабосильного Галилея, мученика, як він, знасилуваний інквизиторською бутою, на колїнах, в одежі покаяння, мусить під присягою заперечувати рух землї. Я бачу, як він, тілько що зложивши вимушену присягу, уперто, заявляє: Eppur se muove! А все ж таки вона крутиться! Та хоч варварські інквизитори не хотїли слухати нї знати про рух землї, то хиба вона бодай на секунду загаялась у своїм ворочанню, хиба не точилась докола восї, і не летїла кругом соньця, та не несла і тих, що рух її перечили? І могучість інквизициї була безсильна проти сили правди! Або й ті, що живцем спалили Джордана Бруна, чи знївечили вони хоч одну правду, яку він проповідував? Чи не вчимо і ми тепер, що, крім нашого сьвіта, є ще багацько сьвітів? А може ми не думаємо, як думав Джордано Бруно, що философія не служниця церкви, а сьв. Письмо має навчати, не наук, а моральностї? — Хто бажає більше доказів того, що і сила правди непропаща, той нехай загляне в історію людської цивілїзації, от хочби в історію Дрепера,*) там знайде він такі докази мало ще не на кожній сторінцї.

Теорія Ріттера про нові зьвізди.

Теорія Ріттера держиться основної думки Канта і Ляпляса про новонастаннє сьвіта, але крім того вона основана на механїчній теорії тепла, і пояснює, як

*) Переклад М. Павлика. Історія боротьби між релїгією й наукою.

постають нові зьвізди, і як сьвітло їх з часом зміняється. Немала заслуга Ріттера лежить ще в тім, що він, простуючи математичною дорогою, допровадив свою теорію до останніх вислідків, які з досьвідами астрономії добре згоджуються.

Після здогадів Канта і Ляпляса була перед віками ціла маса нашого соньця і всїх планет одна тілько величезна газова куля, що ширяла аж поза дорогу останньої планети Нептуна. Уявім собі таку газову кулю з промірoм над 1200 мілїон географічних миль. Як що куля находиться у всесьвітньому просторі, де температура дуже низька, то вона мусить зверху охолонути, а простір її мусить поменьшати. Коли ж куля стане меньшати, то рівночасно творити ме механїчну працю сила ваготи, що тягне кожну і найменьшу часточку до осередка кулї. Поминувши те, що одна не величка частина маси з часом може віддїлитись, як і справдї віддїлилась, з чого й постали планети, то можемо сказати, що після незлїчених віків майже вся газова маса зібється до купи, і утвориться з неї таке як теперішне наше соньце. Ту годиться ще примітити, що після дослїдів астрономії маса теперішного нашого соньця 800 раз більша, як маса землї і всїх других планет до купи взявши, що кругом нашого соньця лїтають. До нашого сонїшного сьвіта належать більші планети: Меркур, Венера, Земля, Марс, Юпітир, Сатурн, Уран і Нептун. Тепер приходить нам на думку питяннє, що буде дальше, коли маса нашого соньця зверха все холонути ме і длятого все більше та більше до купи збиватиметься?

Багацько читачів будуть мабуть такої думки, що температура цілої газової кулї мусить з часом понизитись. Як би куля була мала, то і було б так, як се кожний з власного досьвіду знає. Розсїваючи своє тепло, куля мусїла б охолонути зверха і в серединї. Не так однакож буде з кулею, коли вона буде така велика, як земля наша, або й ще більша. Після рахунку Ріттера мусить температура газової кулї в тій самій мірі піднестись, в якій товщина її поменьшає. Товщина теперішнього

соньця стала вже 6000 раз меньша, як у тої кулї, що колись аж по дорогу Нептуна сягала, тому мусить і середня температура нашого соньця бути 6000 раз більша, як перед віками. А тепер цікава ще річ знати, як висока тая температура нашого соньця?

Припустім, що газова маса вже тодї жевріла, як ще досягала Нептуна, та що температура її доходила, що найменьше, до 2500 ступенїв Цельзія. Як вже сказано, стала товщина соньця тепер 6000 раз меньша, тому й сягати ме його середня температура до 6000 × 2500 = 15,000.000 ступенїв Цельзія.

Як би соньце було з самого тілько водороду, то температура в його осередку мусїла б, після рахунку Ріттера, бути коло 31,000.000° Ц. Принявши той рахунок і зваживши крім того, що після дослїдів Стефана температура у верхнїх покладах соньця сягати ме до 5500° Ц., то дістанемо для середньої температури нашого соньця близько 15,500.000° Ц. Се така велика жара, яку тяжко і в думцї собі представити.

Наше соньце викидає в сьвіт дуже багацько тепла. Як вилїчили Гершель і Пуйле, витрачує воно в одну годину стілько тепла, що від него закипіло б 700.000 мілїон кубічних миль води, такої холодної, як таючий снїг. Мимо тої величезної втрати тепла, а властиво задля неї, мусить і температура нашого соньця не меньшати, а напротів ще більшати, однакож тілько під такою вимінкою, що й тепер, хоч соньце вже дуже погустїло, можна ще вважати його як газову кулю. Так думаючи ми не розминемся з правдою, бо, хоч маса соньца 1·41 раз густїйша, як наша вода, то за те темперагура його дуже висока.

Тепер ми знаємо, що жара і сьвітло соньця мусять з часом більшати, а з того виходить дальше, що мусить більшати і тепло, яке через рік дістається землї нашій. Досї не замічено справдї тякого зросту тепла на землї, але се тілько тому, що тепло соньця помалу і через довгі віки прибуває.

Як же тепер пояснити те більшаннє тепла на соньцї? На се не тяжко дати відповідь. Після довгих віків стала

товщина кулї близько 6000 раз меньшою. Се значить, що верхнї поклади соньця, тягнуті силою гравітації, провалились на кілька сот мілїонів миль до середини соньця, а потім зупинились, зовсїм так, як падає до землї камінь, якого тягне земляна сила. Увесь розгін руху величезних мас перемінився, хоч помалу, в тепло, так само, як на землї переміняється рух падаючого тїла. Що ж до питання, скілько того тепла постало, то Ріттер вилїчив, що тілько одна пята частина його розсїялась по сьвіту за ті віки, як маса соньця збивалась у купу, а далеко більше тепла, бо чотири пятих частин його, збереглось у теперішному соньцї. Те нагромаджене тепло потрібне на те, щоб удержати соньце в рівновазї при теперішній його температурі і в такому просторі, якого воно займає. На газові часточки намагають дві сили, одна другу рівноважучи: притягаюча сила гравітації, що тягне всї часточки маси до середини соньця, і відпихаюча сила тепла, що в противному напрямі відпихає часточки від середини соньця. Як би те було притягаючої сили, то всї часточки жаркого соньця, друляючи одна другу в наслїдок тепла, розлетїли б ся по цїлому сьвіту. Як же не було б тепла, а тілько притягаюча сила гравітації, то всї часточки мусїли б злетїтись до середини соньця, і тодї постала б кремезна і абсолютно зимна маса. Як що обі сили разом намагають, то цїла маса займе в просторі відповідне місце, яке так довго не зміниться, як довго будуть ті сили в рівновазї. Той зайнятий простір назвем простором рівноваги.

Як би там не збилось до купи яке небесне тїло, у кожного з них буде стілько тепла, скілько треба для рівноваги з притягаючого силою. Як же тїло охолоне трохи зверха, а тепло його поменьшає, то зараз переважить притягаюча сила, і в серединї тїла утвориться нове тепло, а буде його 4 раз більше як витрачене тепло прохолонувшого тїла. У нашого соньця недостає тепер пятої частини того тепла, що віками утворилось від його згущання, а як би достачити соньцю стілько ж тепла, то воно мусїло б зараз премінитись в пару, і тая пара зай-

няла б стілько простору, в якому ширяла первобитня куля.

Розуміється, що колись, після довгих віків, мусить бути конець такому згущанню соньця, атò мусїли б ми думати, що маса соньця, вічно тужавіючи, могла б колись збитись в одну математичну краплинку, що є річ неможлива.

Коли ж соньце перестане до купи збиватись, то притягаюча сила вже не утворить тодї нового тепла. За той час, як вже знаємо, незмірно багацько запасного тепла безустанно розсїваєтся по всесьвітньому просторі. Соньце починає тепер дійсно холонути, а хемічні сили у верхнїх покладах його маси творять вже хемічну працю. Поверх соньця появляться зужелицї, подібно, як тепер постали на нашому соньцї величезні плями, творива подібні до наших хмар, що займають на соньцї багацько тисяч квадратових миль. З часом буде більше і більше тої остиглої маси, і кругом соньця постане скаралуща. Соньце померкне, а потім і зовсїм погасне, і давати ме своїм планетам тілько ще трохи теплого проміння. Се станеться не скоро ще після того, як на тих планетах, мало помалу, знидїє вже і загине всяке органїчне життє, і в непроглядній темряві все скостенїє, уложившись у свому гробі.

Серце наше жахається від думки про такий конець землї, „цариці днів наших“, і про такий конець цїлого сьвіта. Та спогадаймо тілько, що і чоловік, хоч може й має право називатись „короною“ всесьвітного творива, мусить постарітись, а потім і вмерти. По незломному закону природи мусить одно людське поколїннє робити місце другому. Ми являємось на сьвіт, сповняємо те, що заповіла нам таємнича сила природи, і зникаємо, а слїдом за нами приходять инші такі як ми, за ними знов инші люде, новий перерід людського роду, котрий колись, як соньце померкне, також на нїщо зведеться і загине. Теперішні народи жиють на руїнах незлїчених давних поколїнь роду людського, що колись вехрховодили над сьвітом і розбивали його на царства. Копаючись у землї видобуваємо на сьвіт нїмі останки незнаних давних куль-

тур і бачимо, як кругом нас все спішить до свого гробу ..· Дійсно, образ великої трагіки являється перед нашими очима. Ми опинились з керманичом розумом над пропастю смерті всього сьвіта і шукаємо для себе відради у безсмертю душі, корючись бажанню самоудержання.

Ну, а подумаймо тепер, що таке чоловік, взятий із землї, проти всього безконечного творива? Що таке одно одніське соньце проти незлічених соньць молочної дороги? А що таке знов тая, розумом нашим не обнята, громада величезних „сьвітів“ проти цілого безкрайого неба з иншими сьвітами? Се те, що краплинка у морі, або й ще меньше! З відки ж взяти нам право для себе і для нашого соньця, щоб вічне й вічне бути? І соньце скінчить колись одного кругобіга свого творення, і воно колись потахне, щоб потім, у той час, як яке инше небесне тїло руне на него, новою зьвіздою засьвітити для тих сотворінь, що житимуть десь там на иншій пилинцї безкрайого неба. Що за проява мусить там счинитись, як первотини скаменілого прастарого сьвіта знов розпаляться, а зоріюче їх сьвітло об'явить далеким сьвітам, що в одному куточку незмірного всесьвітного простору постало нове жерело безконечного життя природи. Хотївши з'образити те новонастаннє сьвіта, мусїла б і фантазія Мільтона знемогти.

Чому переміняються зьвізди.

Уявім собі тепер, що два або й більше заскорузлих і темних тїл небесних, з якої будь причини, злетїлись до купи. В цїлій масї постане безмірна жара, бо тїла злетїлись з величезним розгоном, і цїла потуга того руху перемінилась в тепло, від якого тїла розтопились і перемінились в світящу газову масу. З провалившихся тїл постало соньце, але в розпаленої маси нема вже рівноваги між силою тепла і силою ваготи. Нове соньце починає з великим розгоном розширюватись, як розширюється густа пара, розірвавши кітла, або динамітна маса після вибуху, перемінившись в гази.

Від ширшання сонїшної маси меньшає тепло її, так як перше більшало, коли маса збивалась до купи і згущувалась. Із середини соньця бурхають дикими гураганами величезні маси, великі клуби жевріючих газів котяться, мчаться, все дальше і дальше від осередка соньця, проти напряму могучої сили гравітації, що тягне їх до осередка цілої маси. Той рух маси проти сили гравітації є і причина, що тепло маси все меньшає. Бо чим дальше від осередка віддалиться маса, тим більша мусить бути її „потенціальна“ се б то можлива енергія, що зветься також „енергія подалї“. По научньому сказавши, ту перемінняється кінетична енергія в потенціальну енергію, іначе енергія молєкулярного ворушання в енергію подалї, або тепло в механїчну працю. Тая праця буде тим більша, чим більша маса, і чим дальше від осередка соньця вона віддалиться.

З того видно, що чим більше простору займе маса ширшаючого соньця, тим меньше буде його тепло. Вкінцї займе соньце стілько простору, що лишнє тепло могло б держати рівновагу з притягаючою силою гравітації. Соньце розширилось, і зайняло вже той простір рівноваги, а як би могло тепер зупинитись, та більше не ширшати, то і була б рівновага сил. Але ж маса соньця, бувши і в просторі рівноваги у великому розгонї, не може само себе зупинити. На те треба иншої сили, котра б її зупинила. Тому ширшає соньце і поза простором рівноваги, а маса його холоне ще більше. Притягаюча сила бере тепер верх над силою тепла, аж поки маса не зупиниться. Коли ж вона зупиниться, то вже не буде в неї стілько тепла, скілько для рівноваги треба. Тому починає тепер куля меньшати, бо вся маса повертає до осередка. Всї поклади соньця падають до осередка, найперше помалу, потім чим раз скорійше, а минувши простір рівноваги, знов помалїйше, поки соньце знов не зупиниться. Але й тепер соньце не остановиться на місцї, бо тепер в него більше тепла, як для рівноваги треба, тому починає воно знов ширшати аж до простору рівноваги, і поза той простір, а потім повертає знов до середини.

Так більшає і меньшає газова куля на переміну, наче б вона дихала. Всї поклади то падають прямо до осередка кулї, то віддаляються від него, зупинаючись тілько по сьому і по тому боцї простору рівноваги. Як газова куля ширшає, то температура її меньшає, а як маса кулї збивається до купи, то температура її більшає. Коли ж газова маса так згустїє, а температура її стане така висока, що куля давати ме біле сьвітло, то вона зоріти ме на небі зьвіздою, а як охолоне ширшаючи, то і погасне. Така газова куля являти меться на небі як перемінна зьвізда.

Зьвізди зміняють своє сяєво ріжно, одні через довший, другі через коротший час. Се залежить від того, чи маса зьвізди рідша, чи густїйша. Чим густїйша маса перемінної зьвізди, тим коротший час переміни її сьвіта. Молода перемінна зьвізда являти меться на небі що кілька сот років, а як зостаріється і згустїє, то час від одного появлення до другого тим більше покоротшає, чим густїйшою зьвізда стане. Того часу, як ще маса соньця нашого до Нептуна сягала, мусїла вона, після рахунку Ріттера, що 340 років ясною зьвіздою являтись.

Знаючи, як довго дві зьвізди переміняються, і як густа одна з них, можна, після Ріттера, ще вилїчити, як буде густа друга зьвізда.

Між усїма перемінними зьвіздами переміняється найскорше зьвізда Δ у зьвіздній громадї Вага, бо сяєво її зміняється що 2 дні, 7 годин і 51·3 минут. Маса тої зьвізди мусить, після рахунку Ріттера, бути пересїчно 92·3 раз рідшою, як у нашого соньця, а один кубічний метер тої маси важив би на нашій землї 15 кільограмів. За те переміняє своє сьвітло зьвізда R у тій самій зьвіздній громадї через 723 днів, а маса її буде аж 9,000.000 раз рідшою, як соньце, та ще 8600 раз лекшою, як наш воздух.

Що до переміни сяєва, то можна добре бачити її тілько за молодого віку зьвізди, коли вона ще мало згустїла, бо в тую пору найбільше зміняється її величина і температура. Під старий вік, коли маса зьвізди вже дуже збилась докупи, переміна її простору невелика, а середня

температура маси така висока, що вже не можна добачити малих змін сьвітла. Як вилічено, мусить ясність нашого соньця що 6 годин перемінятись, сяєво його то більшає, то меньшає, але тої переміни ще ніхто не замітив. За те спостережено, що на соньці буває від часу до часу більше плям, а після докладних досьвідів знайдено, що таких плям найбільше являється що 11·1 років, а крім того що 55·5 років.

Вже таке періодичне більшаннє самих плям доказує ясно, що наше соньце є перемінною зьвіздою. Мусимо ту однакож згадати, що соньце в середині так дуже згнічене, що маса його пересічно густійша від нашої води, та що на верхніх шарах соньця, як вже сказано температура доходить до 5500° Ц. Місцями понизується вона ще більше, від чого постають творива подібні до наших хмар, яких ми бачимо як „плями". Длятого не можна вже вважити соньця як кулю справдешніх газів. Ту й лежить, здається, причина, що той час, після якого найбільше плям являється, не відповідає рахункови, що має свою вагу тілько для справдешних газів. Може ще й бути, що плями нашого соньця не постають від її ширшання і скуплювання, а від чого иншого. Поки що мусимо бути тим раді, що нова теорія, у певних границях, пояснює нам чудесні сьвітові прояви перемінних зьвізд.

Між перемінними зьвіздами бувають ще такі, що після свого розсьвіту помалу щезають і більше не являються. Се можна б так пояснити, що час до їх нового появлення дуже довгий. Як від первого до другого розсьвіту нашого соньця тілько сотні років минали, поки маса його, вертаючи до середини, і збившись до купи, знов сьвітила, так може лучитись, що, після далеко сильнійшого удару проваливших ся тіл, тисячі років мусять минати, після яких газова маса до осередка свого повертає і згустівши знов зоріє. Таким способом можна би пояснити, як постали ті, по небі місцями розкинуті, сіріючі всесьвітні імли, що для ока не зміняються. Ті імли мають часто неправельний вид, а той вид можна б пояснити случайними обста-

винами, які під ту пору склались, як тїла до купи зле тїлись.

Так само не тяжко зрозуміти, чому деякі зьвізди після свого розсьвіту нїколи не щезають. Будуть се такі тїла, в яких від удару постане не більше тепла, як його треба, щоб маса до білого сьвітла розжаріла. Тепло їх не вистарчає, щоб маса ще й двигнулась з місця і розлетїлась по більшому просторі.

Спектральна аналїза перемінних зьвізд.

Тепер буде мова про деякі досьвіди, що говорять за теорією Ріттера. Для лекшого зрозуміння пригадаємо найперше дещо із спектральної аналїзи.

Дивлючись кріз склянну призму, граньчасте скло, на яке будь тверде тїло, розжарене до білого сьвітла, наприклад на плятиновий дріт, розкалений в газовому поломї Бунзена, ми побачимо коло дроту, не біле, а сьвітло ріжної краски. Щоб зрозуміти тую прояву, пустимо крізь щилину пасмо рівнобіжного і білого сьвітла так, щоб проміннє, перейшовши через призму, падало на білу заслону. До того годиться сьвітло електричної або й иншої лямпи. В повітрі бачимо з одного боку призми біле і рівнобіжне проміннє, а з другого боку її розстрілене проміннє ріжної краски. Те проміннє видно тим лучше, чим більше пороху в повітрі. За помочею склянної призми розложилось біле сьвітло на первотне проміннє так, що кожне проміннє одної краски більше або меньше від напряму білого сьвітла відхиляється, і минувши призму, кожне в инший бік простує. Схопивши те розложене красисте сьвітло на білій заслонї, побачимо пестру полосу, що називається спектрум. Краски того спектра, почавши від меньше відхиленого його кінця, будуть такі: червона, оранжева, жовта, зелена, сина блакетна і фіолєтова.

Коли ж яке палаюче тїло перемінитьcя в пару, і не тверде тїло, а жервіюча пара його давати ме сьвітло, то і тепер видно на заслонї красисті смужки, однакож роздїлені одна від другої темними полями. Се значить,

що в сьвітлї жевріючої пари нема стілько проміння ріжної краски як в білому сьвітлї жевріючого твердого тїла. Спектрум пари є неповне. Ті красисті смужки, яких дає розложене сьвітло пари, називаються „спектральні черки пари“. Кожне тїло, перемінившись у полум'ї в пару, дає все инші, тілько йому відповідні, спектральні черки. Тому то й можна по тих черках пізнати і саме тїло.

Синяве і мало ясне поломя горючого шпіритусу стане зараз ясно-жовте, коли посипемо його сіллю. Дивлючись на те полумя крізь призму побачимо тілько одну жовту стрічку. В спектральній аналїзї означена тая стрічка буквою D. Коли ж замітимо в спектрі якого поломя тую жовту стрічку, то ми й певні того, що у поломї жевріє соляна пара.

Тепер питаємось, яке спектрум побачимо, дивлючись крізь призму і крізь соляне поломя на біле сьвітло жевріючого твердого тїла, наприклад, на біло сьвітящий дріт плятиновий, розкалений електричним прудом до високої температури. Чи побачимо тепер і жовту черку соляної пари і всї краски білого сьвітла? Можна б того надїятись, але на дїлї не так буде. Ми побачимо справдї красисте спектрум біложевріючого тїла, але там, де перше була жовта стрічка від соляної пари, тепер видно буде темну стрічку D.

Як би біло-жевріюче тїло було кулясте, а крім того ще оповите сьвітящою соляною парою, то ми бачили б крізь призму все те саме красисте спектрум і темну черку D, з якого боку й подивили б ся на кулясте тїло. З того виходить, що можна пізнати соляну пару не тілько по ясній жовтій черцї D, але і по темній черцї, коли вона у повному спектрі як раз на тому місцї появиться, де має бути ясна черка. Цїле ріжнобарвне спектрум доказує тілько, що в серединї сьвітить ще біло-жевріюче густе ядро.

Тепер питаннє: як постає тая темна черка D, коли й соляна пара і густе ядро сьвітить?

Палаюча соляна пара має тоє до себе, що задержує таке проміннє, яке сама дає. Тому і не доходить жовте

промінне жевріючого ядра до призми і ока, бо задержує його соляна пара. Правда, що і соляна пара сама дає жовте промінне, що доходить до призми і до ока, але ясність того проміння надто слаба, порівнавши її з ясностю сусїднїх жовтих стрічок у спектрі біло-жевріючого тїла. Температура біло-сьвітящого ядра дуже висока, длятого здається стрічка соляної пари майже зовсїм темною. Справдї тая стрічка тілько проти далеко яснїйшого спектра здається темною, і вона сьвітить, але незрівнано слабше. Для лекшого зрозуміння тої прояви згадаємо ще про добре знаний досьвід, що желїзо, розжарене до червоного сьвітла, на біло-сьвітящому жарі зовсїм чорним здається. Око, утомлене від великої ясності білого сьвітла, не бачить далеко меньше ясного червоного сьвітла.

Темна черка соляної пари буде тим визначнїйша, чим більша ріжниця температури між соляною парою а біло-жевріючим ядром. Коли тая ріжниця температури не велика, то буде видно окрім спектра ще й жовту черку D.

Припустїм тепер, що в атмосфері докола біло-жевріючого тїла окрім соляної є ще инші пари, що дають сьвітло. З того, що досї сказано, не буде тяжко зрозуміти, що в спектрі білого ядра появляться ще инші темні черки. Наше соньце показує в спектроскопі багацько таких темних тонесеньких стрічок. Називаються вони після імени того, хто їх відкрив, черки Фрауенгофера, а поясненнє їх буде таке.

Згустїла маса нашого соньця утворила жевріюче кулясте ядро, що дає біле сьвітло, отже і повне красисте спектрум. Кругом соньця ширяє атмосфера газів, яких температура доходить до 5500° Ц. Як що тая температура зглядно низька, то хемічна сила може вже творити, і вона то й утворила первотини. Тому ширяє в газовій атмосфері соньця ще і жевріюча пара ріжних металїв. Тая мішана пара задержує таке промінне, яке дає зосібна кожна метальова пара. Тому то й видно і відповідні темні черки Фрауенгофера на днї пестрого спектра, що знов походить від білого сьвітла сонїшного ядра.

Тепер лехко зрозуміти, як за помочею славної спектральної аналїзи можна було пізнати, з яких первотин зложене соньце і найдальші зьвізди, від яких тілько хоч слабе проміннє до нас долїтає, та як можна було навіть відкрити деякі нові, на землї ще зовсім не знані, первотини. Для спектральної аналїзи вистарчить і найменьша одробиночка тїла, щоб у поломї пізнати його. Досить, наприклад, з легонька пальцем тріпнути по рубчику одежі близько Бунзенового або иншого полумя, щоб у спектроскопі побачити ясну жовту черку D, що походить від солї, яка всюди находиться.

Погляньмо тепер на прояви перемінних зьвізд з верховини спектральної аналїзи. Якого спектра надїятись нам від тих зьвізд після теорії Ріттера?

Коли газова куля стане помалу збиватись в купу, то зажеврiє найперше ядро її, бо воно буде густїйше, як верхнї поклади. Спектрум молодої зьвізди мусить длятого мати багацько темних смужок. Перше бо, нім дістанеться проміннє біло-жевріючого ядра на сьвітовий простір, мусить воно перелетїти майже через цїлу масу кулї, бо згустїле ядро ще мале. Багацько проміння задержиться в атмосфері, і спектрум мати ме длятого багацько темних смужок.

Коли ж майже цїла маса газової кулї до купи зібеться і утворить біле ядро, а кругом того ядра останеться не велика атмосфера, то спектрум такої старшої зьвізди мати ме далеко меньше темних стрічок. Спектрум її буде тим повнїйше, чим буде старша віком зьвізда.

Тепер не тяжко ще й зрозуміти, що у спектрах молодих зьвізд мусить бути більше червоного сьвітла, бо жара їх ще не дуже велика. В спектрах старших зьвізд буде знов більше синього сьвітла, бо жара їх далеко більша.

Досьвіди спектральної аналїзи, зроблені досї на перемінних зьвіздах, годяться як найлучче з теорією Ріттера, і тому є вони неперечно певною її основою.

Скілько є зьвізд і що таке наша молочна дорога?

По заході соньця, як вечірні сумерки настають, виринають на погідному небі, зразу тілько де не де, яснійші зьвізди, ті „ясні зорі“, що про них і наш нарід у своїх піснях сьпіває, душу розважає.

„Ой, місяцю, місяченьку і ти зоре ясна.“

Се зорі первої величини. Потім, як проміннє соньця, розсіяне по горішнїх шарах облаків наших, що раз більше і більше погасає, появляють ся, чергою, зорі від другої до шестої величини, а як небо зовсім визьвіздить ся, то видно ще й „молочну дорогу“, що розкинулась по небі сріблястою ясною полосою і трохи яснійшою полосою на полудневому зводї неба.

Астрономи залїчують зьвізд до ріжних гуртів після того, як велике їх сяєво для ока. Найменьшенькі зьвіздочки, що можна їх ще добачити самим тілько оком, належать до гурту 6-тої величини. Але тут ще не конець зьвіздам, бо за помочею телєскопа видно й там багацько зірок ріжної величини, де саме око нічого не бачить, а як телєскоп буде найлуччий, то можна ним розпізнати зірки від 7-мої до 16-тої величини. Але і ту ще не конець зорям, бо певно є і такі малюсенькі зорі, яких і телєскопом не можна добачити. Та є ще й такі зірки, від яких сьвітло до землї не долїтає а губиться і тоне в морі всесьвітного етера, так само, як губляться филї у воді, або филї гуку в повітрі. За наших часів стали астрономи фотографувати небо, і справдї являють ся на фотографіях ще такі зірки, яких не видно в телєскопах.

Скілько ж є зірок, видних для самого ока?

В переписї Гевеля з 1690-го р. записано 1564 таких зірок, але се були тілько яснійші з них. Після переписї Аргеляндра, зробленої в 70-тьох роках минувшого столїття, видно в наших сторонах неба до 3300 зірок, з чого виходило б, що на цілому небі буде видно для самого ока до 5000, а після Гейса до 6800 зірок. Але то будуть тілько зірки від 1-вої до 6-тої величини, а як до-

лічимо до них ще й телєскопічні, то буде їх, після згаданої переписі Аргеляндра, на північній півкулї неба 314.925. Як же крім того припустимо, що і на полудневій півкулї стілько є зірок, то буде їх на цілому небі до 630.000.

Цікава річ знати, скілько то є зірок кожної величини? Після переписі Аргеляндра було їх, не залічивши перемінні зьвізди і всесьвітні імли:

Величини	Зьвізд
1·0 до 1·9	10
2·0 „ 2·9	37
3·0 „ 3·9	130
4·0 „ 4·9	312
5·0 „ 5·9	1.001
6·0 „ 6·9	4.386
7·0 „ 7·9	13.823
8·0 „ 8·9	58.095
9·0 „ 9·5	237.131
До гурту . .	314.925

З того видно, що зорі своїм числом тим багатші, чим сяєво їх меньше, тай що тому і тепер ще не конець їх лічбі, коли ходить о всї зорі сьвіта, бо то ще тілько зорі від 1-вої до 9·5-тої величини.

Окрім того видно з переписї, що мусить бути дуже багацько зірок 11-тої, а ще більше всїх від 12-тої аж до 16-тої величини, та що не лехка була б річ, дальше перелічувати всї ті зорі. Тому пробували астрономи хоч рахунком досьлїдити, скілько може бути всїх зірок від 1-вої до 16-тої величини, таких то, що можна їх телєскопом бачити, і вилїчили, що буде їх до 1200 мілїонів, та що до зірок 16-тої величини аж 504 разів так від нас далеко, як до найяснїйшої зьвізди Сірія!

Для того рахунку послужила за основу думка, що всї зорі одна від другої однако віддалені, та що подаль між ними така, як між землею а Сірієм. Яка ж велика тая подаль? Від землї до нашого соньця є 20 мілїонів, а від землї до Сірія 4 білїони миль! Се одна „подаль Сірія“.

Думка, що всї зорі однаково рідко розкинуті по сьвіту, не подібна до правди. Було б досить ту вказати хоч би тілько на густу зьвіздну громаду „Плєяд“ або „Квочку“. Проти такої думки говорять і сїріючі імли, розкинуті далеко одна від другої у всесьвітному просторі, ті імли, що в них згуртувались незлїчені зорі, так само, як в нашій молочній дорозї, що вже Гершель своїм могучим телєскопом провірив. Наша молочна дорога то велика хмара зьвізд, що має вид плесканки, такої б то кулї, що з двох боків до середини зплескана, і виглядає, наче горошина сочевиці. Та плесканка має в промірі до 960 подалїй Сірія, а її товщина є 5·7 разів меньша, і має тілько до 167 таких подалїй. Як доказав Гершель, то наше соньце і наша земля находяться майже в серединї тої величезної зьвіздної хмари, трохи близше до одного плоского її краю. Щоб зрозуміти, чому видно молочну дорогу, подумаймо собі, що ми станули серед довгого, але поперек мало широкого, лїса. Глянувши здовш лїса, бачимо гущавину. Перед нами розступились близькі дерева, але ті, що від нас далеко, здаються нам, що стоять до себе близше, як се видно і при кінцї кожної довгої алєї. Як же глянемо поперек лїса, то буде видно для нас, що дерева порідко від себе стоять, а як ще станеме близше до одного краю лїса, то з того боку буде видно меньше дерев як з противного.

Так само з зорями. Земля наша стоїть майже по серединї, але трохи близше до одного боку плоскої зьвіздної хмари. Дивлючись поздовш хмари, бачимо перед нами близші зьвізди як ясні зорі, а незлїчені дальші як молочну дорогу, але поперек хмари бачимо тілько яснїйших і меньше ясних зірок, та ще трохи більше на однїй півкулї неба, на північній, як на полудневій.

Як би наша змога видобутись із тої зьвіздної хмари на свобідний простір безкрайого сьвіта, простуючи туди, де земля стоїть найблизше до краю хмари, то мусїли б перелетїти ще до 79 подалїй Сірія.

Ми можемо хоч думкою видобутись з того місця а щоб добре зміркувати і запамятати, куди в сьвіт полинемо

думкою, уявім собі, що вже настала ніч. Перед нами сяє на небі нерухлива полярна зьвізда, що кругом неї всї зорі крутяться. За одну добу обкрутилась і зьвіздна громада „Воза“, і вже так повернулась, що дишель стоїть над полярною зьвіздою рівнобіжно до краю землї. Низше полярної зьвізди простелилась горізонтально найвузша частина молочної дороги, а коло неї видно пятизьвіздну громаду Касіопеї. Злучивши простою лєнїєю полярну зьвізду із δ-зьвіздою „Воза“, з тою, де наче причеплено дишля, та продовживши тую лєнїю позад себе майже ще раз так далеко, знайдемо на тій тропі гурток зьвізд „Береницї“. Тая зьвіздна громада, видна для самого ока, стоїть майже 66° над землекраєм і видно в нїй дуже багацько маленьких зірок. Кругом „Береницї“ видно вже на первий погляд, що в тій сторонї неба далеко меньше зьвізд, як поблизу молочної дороги. Як ще спустимо просту лєнїю від Береницї на землю, то гая проста буде вісь колеса нашої молочної дороги, а напрям її до Береницї показує нам, куди дорога для нашої думки в далекий сьвіт!

Як ще висше згадано, видно на небі тим більше зірок, чим дальше від восї а близше до молочної дороги. Як те число зірок росте, те видно з дальше поданої таблички, що вирахував В. Струве із переписїй зірок, зготовлених В. Гершельом для північної півкулї неба, та І. Гершельом для полудневої півкулї. Той зріст зірок і справив Гершела на думку, що наша зьвіздна хмара, що до зайнятого простору, похожа до плесканки.

Віддаленнє полоси від восї молочної дороги	Середнє число зірок у виднокрузї 15′ в перемірі	
	В. Гершель	І. Гершель
0° до 15°	4·32	6·05
15° „ 30°	5·42	6·62
30° „ 45°	8·21	9·08
45° „ 60°	13·61	13·49
60° „ 75°	24·09	26·29
75° „ 90°	53·43	59·06

Подумаймо тепер, що ми відлетіли далеко-далеко від хмари, на яких 10.000 подалій Сірія! Звідти бачимо нашу молочну дорогу, з нашим соньцем і з усіма зорями і зірками, тілько як маленьку імлу, що сьвітить ледве замітним сіреньким сьвітлом, таким, яким сіріють ще инші імли, що їх тепер із землї бачимо. Наша імла займає на небі поки що ледве 5·5°, а телєскопом не можна й розпізнати, що зорі згуртувались в ній в одну громаду.

Ми приблизились на 500 подалій Сірія до імли, і бачимо тепер, що вона зайняла на небозводї вже 88°. Тепер замічаємо вже в телєскопі малюсенькі зірки 16-тої величини, а чим близше долїтаємо до краю імли, тим більше простору займає вона на небі; тим більше прибуває яснійших зірок ріжної величини.

За якийсь час зупинились ми на місцї о 5·6 подалій Сірія від краю імли, або 22·4 білїонів миль. Імла вже розкинулась величнім сріблястим колесом по небозводї подібно, як вона тепер розкинулась кругом землї. Ми бачимо тую „молочну дорогу“, а крім того ще зорі від 6-тої до 16-тої величини. Опісля ми примчали ще близше, звідки тілько 4 білїони миль до краю зьвіздної хмари, і бачимо тепер ще більше ясних зірок і незвичайно ясну зорю, наче Сірій. Перед нами половина неба, засіяна зорями ріжної величини і наче в рамцї оправлена величезним колесом молочної дороги, а позад нас друга півкуля неба позастелювана тілько всесьвітними блїдо-сіріючими імлами.

Сяєво незвичайно ясної зорі манить нас, і ми поспішаємо дальше і дальше, простуючи до нашої землї. Зорі роступаються на всї сторони перед нами, як роступаються дерева, коли входимо до лїса. Ясна зьвізда, тепер ліворуч від нашої дороги, ще побільшала. Перелїтаючи ті глибинї простору, бачимо й добре знану зьвіздну громаду „Великого Медведа“ або „Воза“, але друга зірка почавши з кінця дишля, ζ Мізар, то не одна однїська зоря, а дві, а коло тих близнюків Мізаренків ще одна зьвізда, що „Алькор“ або їздець зветься. Величина тих і всїх инших зірок і віддаленнє одної від другої на

небі все те зміняється як що до місця нашого пробування. Ми бачимо, верстаючи всесьвітну дорогу, багацько соньць більших і меньших як наше соньце, багацько великих та малих планет, цілі рої астероїдів, тих останків розбитих старих погасших тіл небесних і чимало косматих комет.

Оттак ми розглянулись хоч трошечки в тім куточку безкрайого сьвіта, де находяться наше соньце з усіма зьвіздами і наша молочна дорога. В тім куточку згуртувались до 20 міліонів зьвізд, як того додумавсь Гершель на підставі своїх дуже докладних помірів зьвізд, описаних в його славній книзї „Études d'astronomie stellaire", а з тою його думкою годиться і славний астроном Струве.

Але ж се тілько одна зьвіздна хмара, один куточок неба, а таких хмар у сьвіті безліч!... Вже сам Гершель налічив до півтретя тисячей таких зьвіздних хмар.

Коли ж так, то хто ще поважиться перелічувати всї зорі сьвіта? Після всього, що було досї сказано, мусимо думати, що просторови ніде нема кінця, та що всюди на сьвіті є небесні тіла, що кружляють своїми дорогами в безконечному морю етера. Воно то й правда, що ми не можемо собі уявити, щоб сьвіт немав ніде кінця, але ж ми й не спосібні зложити розумну про те думку, який і де міг би бути той конець і край цілого сьвіта!... На такі питання знемагає наша думка!...

Наш сьвіт і вселенна.

Тепер питаннє, сьвіт чи сьвіти? А може й безліч сьвітів? Відповідь на се залежить від того, що після нашого розуміння можна назвати сьвітом.

Наше соньце дає нам сьвітло і тепло і є жерелом безконечного життя роду людського і життя цілої природи на землї. Не було б соньця, не було б і життя на землї. Тому й можемо звати соньце і землю „нашим сьвітом". Але ж у тому просторі, де земля наша докола соньця дорогу свою верстає, обезпечені шляхи ще й для других таких планет як земля. Як вже знаєм, кружляють докола соньця ще великі планети: Меркур, Венера, Марс, Юпі-

тир, Сатурн, Уран і Нептун, та ще кілька сотень малих планет, безліч астероїдів а часом долітають туди і комети. Коли ж хоч на декотрих більших планетах жиють розумні сотворіння, може й звершенійші як люде на землї, то й вони мають право звати наше соньце своїм соньцем, а наш сьвіт своїм сьвітом. Признаючи їм право на спільність животворячого соньця, ми годимось на те, щоб звати нашим сьвітом всї небесні тїла, що кругом нашого соньця лїтають. Се один сьвіт, в одному куточку безкрайого неба!

А що ж таке ті незлїчені зірки, що у погідну ніч мерехтїють на небі? Се нові соньця, далеко дуже далеко, розкинуті в просторі, а кожне з них то осередок нового сьвіта, жерело безконечного життя! ...

Але ж бо таких соньць як наше є ще безліч у молочній дорозї, а поза тою величезною громадою соньць є ще безконечний простір! Той простір то не пустка. Там розкинуті місцями імли, деяких можна телєскопом бачити. Тому мусимо думати, що і поза молочною дорогою є ще громади соньць, що кругом кожного соньця кружляють инші планети, а навіть більші як наша земля, бо вже й між нашими планетами є декотрі далеко більші від неї. Кожне соньце з своїми планетами се новий сьвіт, отже і сьвітам нема нї лїку нї кінця! Тую безліч сьвітів назвемо всесьвітом або вселенною.

Що ж тепер „наш сьвіт“ проти вселенної? А що земля або й сам чоловік проти неї? Чому ж би то думати нам, що наша земля то самий осередок вселенної, а рід людський то єдиний рід розумного сотворіння, не тілько на землї, але й на весь сьвіт? Така думка, що цїла вселенна сотворена тілько для чоловіка, се соромна зарозумілість! У покорі мусить розум людський признати, що всї незлїчені соньця вселенної не на те тілько сотворені, щоб зірками мерехтїти на небі і веселити серце чоловіка на землї. Нї, така думка недостойна великості вселенної, а ще більше недостойна самого Творця!

Наше соньце се жерело безконечного життя на землї. Силою тепла свого підносить соньце воду з моря під

облаки, а воздухові землї каже нести і розсївати її дощом і росою на поля і луки, сади наші і лїси, де вода збираючись потоками, бистрими річками і могутнїми ріками, поміж горами, дебрами і долинами біжить назад до моря, а здовш свого русла готова віддати до нашого вжитку тую незмірену силу соньця, що у водї притаїлась. Силою сьвітла свого удержує соньце таємниче життя роду людського і життя ріжнородної зьвірини і зеленї. Своїм сьвітлом будить соньце хемічні сили до працї у величезних ляборатоpіях природи і побільшує безмірні багацтва землї.

Питаємось тепер, чи було б розумно, як би сотворіння инших далеких сьвітів, бачивши соньце наше як малесеньку зірку на небі, думали, що єдине призначеннє тої мерехтїючої зірки вкупі з иншими незлїченими зорями веселити серця їх? Така думка достойна хиба одних малолїтків і тому не годиться і нам думати як малолїткам. Тому то ми не сумнимось, що і другі соньця мають призначеннє, своїм благодатнїм сьвітлом і теплом удержувати безконечне життя других, нам незнаних, сьвітів вселенної.

Конець і новонастаннє сьвіта.

З всїх питань, які про ті сьвіти нам насуваються, є для нас найважнїйше питаннє, від чого можуть небесні тїла провалитись, щоб засьвітити новою зьвіздою?

Як знаємо, ширяє в просторі безкрайого неба дуже тонесенька матерія, що етером зветься. Як филями незрівнано густїйшого повітря розноситься гук і голос, так несеться на филях всесьвітного етерового моря сьвітло і тепло, а як тепер знаєм, ще й проміннє електричної і магнетичної сили, та ще здається, що і сила гравітації і хемічна сила без етера неможлива. Як би не те море етера, то не доходило б до землї нї тепло, нї сьвітло соньця, нї сяєво далеких зьвізд. Те проміннє сьвітла і тепла, що походить від соньця і зьвізд, є для нас незбитим доказом, що в безкрайому просторі ширяє матерія, етерове море, в якому віками переливається безмірна

енергія від одного до другого сьвіта. Матерія етера є дуже тоненька, як пробувано вилічити, вона багацько міліон раз рідша від нашого повітря. Після рахунку Гляна важить один кубічний кільометер етера тілько 0·0009 грама, а після Томзона буде етер 7400 раз густійший, один кільометер важить отже 6·7 грама. Та хоч як тонесенька тая матерія, вона мусить, хоч незамітно і дуже помалу, зупиняти небесні тіла в їх руху, як вода зупиняє корабля, або як повітрє зупинає летючу кулю.

Які ж наслідки будуть з того, що етерова матерія зупиняти ме рух землї і других планет?

Припустім найперше, що етер не ставить жадного опору рухові землї. Земля летить з великим розгоном докола соньця, а еліптична дорога її мало що ріжниться від круга, в якого осередку стоїть соньце. Земля перелітає в одну секунду майже 4 миль дороги, і тая велика скорість її руху, як і велика маса самої землї, є для нас мірою великого її розгону. Того розгону не може сама земля нї змінити нї втратити. З того виходить, що, як би соньце яким чином втратило нараз свою притягаючу силу, то земля мусїла б летїти з тим самим розгоном, але вже не докола соньця, а по простій дорозї, почавши з того місця, де була земля, як зникла притягаюча сила соньця. В тому місцї проста дорога землї дотикається первобитнього круга, значить, вона стоїть прямо на промірі того круга.

Возьмім тепер, що соньце притягає землю. Задля свого розгону хоче земля летїти простою дорогою, на бік від соньця, отже віддалитись від него, але тепер тягне її соньце до себе; тому падає земля до соньця, значить, вона безустанно відхиляється від простої дороги і так постає кружлянне землї докола соньця. Земля падає безустанно в напрямі до соньця, але так, що віддаленнє їх не зміняється. Земля звернула з простої дороги, але вона не звертає з кругової дороги. Сам рух її вічно удержує її в кругобігу, бо сила, що тягне землю до соньця, знайшла рівновагу в центрифугальній силї землї, що пре землю в противний бік від соньця. Зникне притягаюча

сила соньця, то зникне і центрифугальна сила землї, і земля летить, як вже знаємо, простою дорогою.

Не так летїти ме земля, коли припустимо, що опір етера буде такий великий, що земля від него в своїм кругобігу нагло зупиниться. Такого опору не може ставити етер, але ми можемо собі думкою уявити, що такий опір є, і побачимо тепер, куди простувати ме земля.

Зупинившись в своїм кругобігу, земля не останеться на місцї, бо сила гравітації тягне її до соньця а центрифугальна сила землї зникла, бо зникла скорість її руху. Земля, повернувши сторч до кругової дороги, летїти ме прямо до соньця, все скорше і скорше, чим близше до него, а, перелетївши величезну проваль 20,000.000 миль, впаде з таким розгоном на соньце, що мусить від него перемінитись в пару.

Після того, що сказано, не буде тяжко зрозуміти, як кружляти ме земля докола соньця, коли етер дуже помало зупиняє рух її.

Земля не кружляти ме тепер вічно докола соньця, але вона і не впаде нараз на соньце. Від опору етера поменьшає скорість руху землї, і тому мусить поменьшати і центрифугальна сила її. Тепер вже не буде рівноваги між тою силою а притягаючою силою соньця. Сила соньця перемагає, і тому стане земля звертати з кругової дороги, наблизуючись до соньця, тим більше, чим більша буде зупиняюча сила етера. Земля кружляти ме докола соньця і робити ме що раз меньші і меньші колеса, аж поки не провалиться, і не впаде на соньце з розгоном, відповідним до свого початкового віддалення. Від того наблизування землї до соньця мусить поменьшати і час кругобігу землї, значить, наш рік буде все коротший і коротший.

Відколи остались спомини людські, не замічено такого коротшання року, і тому думають люде, що і земля і другі планети нашого сьвіта нї трошки не звернули з своєї дороги, та й тому вважають вони ті дороги вічно безпечними і сталими. Але ж досьвід наш обнїмає тілько невеличку пору вічностї, тому не можемо казати, що земля нїколи не звернула і не зверне зо свого шляху.

Напротів, мавши певноту, що матерія етера ширяє по цілому сьвіту, мусимо також думати, що ся матерія, як кожна инша, зупиняти ме, хоч дуже незамітно, рух тіл небесних. Тому не тілько наша земля але й другі планети мусять все більше і більше наблизуватись до соньця, поки вкінці не рунуть, одна після другої, в тую утробу, з якої вони вийшли перед незліченими віками. Се буде новонастаннє нашого сьвіта, але епохи, після яких таке новонастаннє починяється, такі великі, що не обняти їх хочби й думкою нашою.

КІЛЬКА СПОМИНІВ ПРО КУЛЇША

І ЙОГО ДРУЖИНУ

ГАННУ БАРВІНОК.

Куліш і його дружина.

Мотронівський хутір.

„Добре, добре зробили б єсте“, — писав до мене 1880-го року мій покійний друг Куліш — „коли б завитали до нас на хутір відпочити. Надходить час провінцияльної преси. Чи не врадили б ми чого гарного на людську осьвіту? Мені не можна кинути свої плуги та воли, а Вам би, здається, годилось прибігти хоч на тиждень, коли не на місяць до нашої господи, на нашу втіху, на обнову забутого, на суспільню пораду.“

На ті щирі і сердечні запросини поїхав я радо на Україну і прибув до Київа 28-го липня, де дожидали мене Куліш і його люба дружина Ганна Барвінок. Розглянувшись в городі поїхали ми потім вкупі до хутора Мотронівки, недалеко від Борзни.

Хоч вже минуло 24 років, як я гостював у Кулішів, але хутір Мотронівський остався мені в такій живій і дорогій памяти, що мені здається, наче б я ще недавно його бачив. Я тямлю добре старезний двір під соломяною кришою, з ганком, з високими тополями і з широким подвірєм. Правобіч того подвіря стояли стодоли і будинки для всякого господарського знаряддя, а лївобіч хліви для скоту. За двором був великий і роскішний сад. В тому саду, між липами, почивають тепер тлінні останки покійного друга. За життя сам він доглядав тих широко-гилястих лип, що, розрісшись незвичайно роскішно, розливали лїтньою порою пахощі свого цьвіту по всьому саду. Він доглядав їх як зіницї і мовляв, як то буде „добре“ між ними почивати в могилї йому і його любій дружинї. Поза садом стелились рільні поля, яких належало тодї до хутора 45 десятин, а між полями виднїлись розкинуті зелені гаї.

В хатах хуторного двора була всюди простота, достойна угодників божих. Не було там жадної городської роскоші, паньскої пихи або якої непотреби. Кілька років пізнійше, 6-го падолиста 1885-го року, згорів Кулїшів хутір. Згоріли не тілько господарські будинки але й сам двір і майже все, що в йому було, між иншими багацько рукописий. Тай з моїх листів писаних до Кулїша в роках 1870—1885 не осталось мабуть нічого. Листи Кулїша, писані того часу до мене, збереглись майже всї, і будуть свого часу видруковані.

Під той час, як погорів Кулїшів хутір, був арендатором якийсь поляк Заленский, уроженець Сибірі, котрого рекомендував Кулїшеві Борзеньский нотар. Арендатор, позвозивши пашню з поля на токи́, забезпечив її від огня в банку і, діставши після пожару забезпечену премію, не поніс жадної шкоди. Кулїшеве ж добро пропало, бо хуторські будинки і двір не були забезпечені. Кулїш догадувався, що сам арендатор підпалив будинки, але не можна було сього доказати.

Про того арендатора писала менї сього року Гана. „Вам звісно, що я вся занята була найтруднїйшою роботою, господарством, котре ще при сьому і давало мало доходу, а суд прекрасний присудив нашому арендаторові два роки хлїб з поля збирати для себе. А він не тілько нам нічого не заплатив, а ще приїхав без копійки, — то сїно і борошно і навіть сахару і солї, — сказано, все йому дай, і три неділї жив на нашому удержанню. От які у нас суддї! Кажуть, що велику взятку взяв з арендатора, а все таки сам з довгів не визволився і — застрілився. Куди нам було тягатись з такими! Арендатор нас тричі палив, не з ненависти, а застраховавши добре поцїнно хлїб, щоб получити за се гроші. А щоб не подумали на його, то почав палити з воріт, мов люде не хороші. А вони нас нї перше нї потім не палили. В сусїдах — в половинщиках ми ворогів не маєм. Він у ночі машиною по.имолочував, попродав, а потім солому вже палив і — все до нитки спалив.“

Такі то тії гаразди хуторські, то й не дивниця що Кулїш відчував часто конечну потребу, від часу до

часу жити у великих городах. Там почував він себе в обхваті цивілїзації, і був тоді лїтератором. Бувши в городї думав він і дбав тілько про українську лїтературу, а в бібліотеках стежив за всесьвітною наукою і філозофією. Але в своїм хуторі був він передовсїм господарем. Як не побивався в полї, то на току́, або в саду́. До всього прикладав він свої руки, орав, сїяв, корчував, рубав і садив. Він і за варстатом майстрював. Тілько, як не було пильної господарської роботи, то засїдав тодї до лїтературньої працї, якій нїколи не було кінця. Procul negotiis не мало для Кулїша і в хуторі жадного значення. Він не марнував нї одної хвилинки. Була се натура не тілько благородна але й незвичайно енергічна, і майже невтомлива робуча сила.

Скілько раз я або сердечна дружина просила Кулїша, щоб він беріг своє здоровля, то він все мовляв, що йому така важка праця по книжках нишпорити, як тому „качурові догори хвостом на водї становитись“, а в одному листї написав до мене:

„Пишите, щоб я беріг своє здоровє. Оце ж я його й забезпечую тим, що хуторний мій став зробивсь текущою водою. Менї вже панї раз по раз про здоровє кучять, а я їй товчу одно: от то була моя погибель, як заточено мене на остров Патмос! Та ж Ви бачите, серденько, що се вбиваннє свого здоровя книжками вельми покладливе: ось бо вбиваю його років із сорок, тай не вбив і досї; а ті люде, що гуляли по вечорницях, та береглись важкої працї, давно переселились у царство мертвих.“

Кулїш любив щиро Україну, і рад був неба для неї прихилити. Прихиляв же він тим, що безкористно посьвятив для неї своє життя і свою працю. Він шукав і корився одній тілько правдї. Копаючись в архівах ще недавної бувальщини нашої, добачив він в гріхах предків наших причину нещасної долї України, і ті гріхи картав він безпощадно і безбоязно, не з пихи, не з погорди, а всїм добра бажаючи, жиючому і будучому потомству. Не злюбили ж його за те сучасні люде, що вертїлись, наче в очарованому крузї, у своїх пересудах, у віршованих і

невіршованих фантазіях, з яких, по думці Куліша, може вивести людей тілько сила річей.“ Та не тут місце про те розказувати, як і про те, у чому й сам Куліш помилявся. Хто ж бо на сьвіті ніколи не помилявся?*)

Я гостював у Кулішів кілька неділь. Дні бігли незамітно. Беатріче, — так звали ми ідеальну дружину Куліша, — дбала, чим би тілько душі і тілу догодити. Кожного дня придумала вона щось нового, щось несподіваного і веселого. Після охочої праці починалась між нами щира і дружня розмова, що перемінялась часто з народніми піснями, в яких Куліш дуже любувався.

В розмовах наших брала участь ї дружина Куліша, та все з ніжностю і розвагою, кладючи кожне своє слово на золоті терези́. Я любувався її, незвичайним у жінок, патріотизмом і благородним почуваннєм до літературньої праці свого чоловіка, яку вона вміла, з великим самопожертвуваннєм, піддержувати і захищувати.

Вечорами віддихали ми, завсіди у троє, в саду і розмовляли часто і про науки природні. Найбільше інтересувала Куліша астрономія. По його прозьбі розказував я про творива небесні, про їх настаннє, їх безустанну переміну і їх конець, що є й початком їх новонастання. Любуючись сам дослідами Ріттера, провадив я річ основно, як перед якою колєгією.**) Незмінні віковічні закони, котрим мусить коритись ціла вселенна, а найбільше

---

*) При кінці книжочки: В обороні Куліша.

**) Того часу появилась в журналї Wiedemanns Annalen für Physik und Chemi: ціла черга наукових праць та ще окрема коротка їх збірка: Mechanische Warmetheorie und ihre Anwendung auf kosmologische Probleme. Ті дуже цікаві наукові праці були предметом моїх лекцій на унїверзитетї у Віднї 1878-го року, де я, бувши доцентом, викладав тодї про „механїчну теорію тепла“ і про „кінетичну теорію газів“. Любуючись славними дослїдами Ріттера і довідавшись случайно від самого Відемана, що Ріттер питався його, „чи не знає він кого на сьвітї, хто інтересуеться такими всесьвітними питанями“, здивувався я вельми, і — написав 1880-го року популярну статю про нові і перемінні зьвізди, що появилась безіменно в науковому додатку газети Wiener Allgemeine Zeitung.

закон непропащої сили, викликали в душі Куліша велике очарованнє. Він набирався духа, віруючи, що і сила правди в інтелєктуальному сьвіті ніколи не може пропасти. Тому і вірив він, що, як не слабосильний інтелєктуальний сьвіт України, і для нього стоїть твердо той віковічний закон!

Після наукових розмов сповнялась душа Куліша супокоєм, і здавалось мені, що він набирав більше охоти до нових літературних подємів. Які почування будились в душі Куліша, що дуже любив природу, висказав він у гарній вірші „Молитва на спомин зорявої ночі на Вкраїні“, яку подаєм дальше. Написав він тую молитву одушевившись оповіданнєм про нові і перемінні зьвізди.

Розмова про наші народні справи провадилась на тему, що кожний некультурний нарід бачить свій ідеал в одній тілько грубій силї. Се річ понятна, бо сила розуму його нікчемна. Але для русько-українського народу, що хоче і мусить доцевнятись культури, коли не хоче бути рабом других культурних народів, має бути ідеалом, не груба сила і кулак, а осьвіта і лагода. „Сьвітло просьвітить всяку темряву, аби держати його високо“. Тілько ж, як не видала, так і не ви́дасть культурників і проповідників осьвіти ні гайдамаччина ні козаччина. Не видасть їх і те нікчемне руське паньство, що, ганяючи за гонорами, відцуралось свого народу і, дбаючи тілько про лехку наживу, ще й тепер лакействує на услугах москалям і полякам. Апостолів культури видасть не кровожадна а благородна, хоч вбога але осьвічена інтелїгенція, якої поки що на Русї мало, а яку треба множити, проповідуючи правду і науку.

На козаків дивився Куліш як на людей, про яких мовляв Прудон: „Найубожша маса через те саме, що вона найубожша, єсть і найтемнїйша і найзаведливша і найлехкодуша.“ Не хвалив же Куліш і польської шляхти, бо вона через своє безладдє „проциндрила пишний край від моря до моря“.

Комунїзмом, що проповідують „школярі“, нароблять вони халепи тілько „письменним дурням“, а в пахарську громаду наука ся не пійде, ні в Галичині ні на Україні,

„Не так стоять речі на Україні, щоб темний люд сдухав такої пропаганди. Шляхом гайдамаччини і козаччини нікуди йти. Усі шляхи перегороджені початками культури. З культурою ж ніхто не бороти меться так, як з лядським безладдєм, а коли схоче боротись, то вдариться лобом у стіну.“

Так думав Куліш, і ті його розумні і благородні думки стеляться перед нами, як червоні пасма по канві, у всіх його історичніх творах, винявши перші його повісті, як „Михайло Чернишенко“, в яких і він помагав ідеалізувати історію українськоі козаччини.

Подаєм тепер віршу Куліша на спомин зорявої ночі на Україні, а крім того ще два листи його з років 1880 і 1881-го.

Молитва.

Присвячена Д-рові Пулюєві, на спомин зорявої ночі на Вкраїні, в хуторі.

Ничто! но Ты во мнѣ сіяешь
Величествомъ Твоихъ добротъ:
Во мнѣ Себя изображаешь,
Какъ солнце въ малой каплѣ водъ.

Державинъ.

Всесильний! я Тобі молюся,
Молєкул козмоса Твого ...
Де Ти, хто Ти, — даремне бюся,
Ні, не збагну во вік сього!

Во вік науці не обняти
Всього, що Ти создав єси ...
Даремно розум наш крилатий
Шукає краю небеси;

Знемігшися, на ту пилинку
Спускається, що ми звемо
Вселенною, — що на хвилинку
Її в імперії рвемо.

І тут безодня животвору,
І тут премудрість без кінця ...
Однаково горі і долу
Сияє сьвіт Твого лиця.

Молюсь, не дай мені з розпуки
Зректись розуму мого:
Нехай не гасне сьвіт науки
В проміннях сяєва Твого!

Нехай мій дух, в земній юдолі,
Не знижується до зьвіряг;
З Твоєї пресьвятої волі
Нехай во віки буде сьвят! П. Куліш.

З Мотронівки, 1880, червня 7.

Дорогий і високоповажаний Пане Докторе Іване!

Поздоровляю з новим займищем серед Німоти. Не озирайтесь ні на Харків, ані на столешні наші всеучилища. Там середина Вашої наукової займанщини, там! Ви наш український та й руський маркграф. Стійте собі з Богом, мов той граничний терм з двома обличчями — німецьким і славянським, і дасть Бог, що мати мете величню ролю на славяно-німецькому дивозорі...

Сьвяте Письмо нехай іде в сьвіт з двома нашими йменями. Напечатайте такий титул: Сьвяте Письмо Нового Завіту, мовою русько-українською переклали вкупі П. Куліш і Др. Пулюй.*)

Добре, добре зробили б єсте, коли б завитали до нас на хутір відпочити. Надходить час провінцияльньої преси. Чи не врадили б ми чого гарного на людську осьвіту? Мені не можна кинути свої плуги та воли, а Вам би, здається, годилось прибігти хоч на тиждень, коли не на місяць, до нашої господи на нашу втіху, на обнову забутого,

*) Новий Завіт видруковано на мій кошт 1881-го року в друкарні товариства ім. Шевченка у Львові. Допоміг трохи грошима і друг мій Іван Білозерський. Ціле сьв. Письмо старого і нового Завіту, виданне британського і заграничного біблійного товариства, вийшло 1904-го року у Відні.

на суспільню пораду. Після сьв. Іллї мушу їхати днів на два до Київа, та день загаюсь ув Острові, — є там стародавна церква, руїна з фресками, ще XI століття і груб з мальованими кахлями XVIII століття. Дома не хочу сьвяткувати іменин (27 липця); бо не люблю квакання нашої темноти. От коли б Ви пристигли до Київа 28 або 29-го липця, дак ми б і церкву і мальовані кахлї побачили вкупі, та і до домівки нашої приїхали. Нуже бо, одверніте очі від реторти! Хемія і фізика гарна й за вікном Віденьського кабінета, а що в нас на хуторі, дак і Господи!

Панї моя все кволиться на голівоньку. Помагає ій весела розмова. Привезіте, спасибі Вам, гитарні струни. Гарнесенько Вам уклоняється Ваш

П. Кулїш.

Покланяється Вам і сестра її, що бачились Ви з нею у Віднї. Вертаючись до дому, шукала Вас по Відню, та не знайшли комісіонери. Тепер вона в нас гостює.

Р. Б. 1881, червня 18. З хутора Мотронівки.

Вельми любий пане Докторе!

На силу та на превелику силу відгукнулись таки Ви до нас, дак за те ж із зорявим концертом. Високим тоном засьпівали єсте! Між тими новими зьвіздами сяє певно й наша Малоруська Зьвізда, присьвічуючи новим астрологам до „нового діла“. Спасибі Вам за гарний гостинець літературній; та не гаразд робите, душачи себе шкодливим воздухом у своїй лябораторії. Бог не єсть Бог мертвих, а живих. У гробу хто ісповідує його? Тим для самої хвали Божої, для того, щоб імя його сьвятилось Вашими устами, мусите ощаджувати силу свою і подовжувати яко мога жизнь свою. Коли б моя воля, я післав би в Віденъ якого бурного духа, щоб восхватив Вас із фавстовської Вашої студиї та поставив перед моїм Апи-

сом.*) Тепер мій Анис реве, нахиливши гамалика, рве землю ратицями і показує, яким треба бути ученому чоловікові на своїй плодотворній роботі. Mens sana in corpore sano. Із телят поробились уже маленькі Анисй, котрих він учить стиратись лобами та кріпити виї свої і нозї свої. А замісь них у телятнику похожає з бичком телушка Явдошка (вродилась на Явдокию), золота шкура переполоса з срібною, красоти дивної, spes magna futuri! Сад повен нахощів. Поуз молочної кущі жасмину зацвіла жовта роза, нагадуючи ті золоті цьвіти, що римський папа дарує королям з великої ласки. Масочка викохала вже четверо нових кошенят, котрих пестить мала Федорка, превесела і прерозумна дівчинка. Соловії ще не досьпівали пісень своїх. Липи ще лагодяться розпустити в повітрі солодощі свої. Хуторський Морфей наготовив повне решето маку, щоб осипати Вашу заклопотану наукою голову на довгий спочинок. Коли сподіваєтесь ув осени жити вкупі з нами в Відні, то перш усього поновіте в Мотроновці силу свою. Тай не один відпочинок покликує Вас сюди. Не хочу я печатати Шекспіра, не перечитавши з Вами. Певно не одно слово Ви менї додасьте з галицької мови,**) тай сам я вкупі з Вами зроблюсь поправнїщим. Написав я вже до Беднарського заказний лист, просячи вислати менї пробу печатї з тих вірш, котрих післав йому, вийнявши з „Ромео та Джульєти“, щоб придивитись і до шрифту і до формату. Може зачну печатати, коректуючи з хутора, а може, порадившись із Вами, відрочу на Відень.

Семя Василя Білозерського гостює вже в нас, а сам він хоче приїхати після Іллї, або перед Спасом.

Голови козацької не посилаю. Треба щоб її змалював

---

*) Куліш любив скотину. Кожне мало своє імя. Знала ж і вона свого господаря. Було, коли випустять коней на широке подвірє, вони бігли тельмом до нього тай обнюхували його кешенї, з котрих часто діставались їм ласощі.

**) Дехто з теперішних українських літераторів протестує проти галицьких слів!

хороший маляр, тай до ладу, до слушного місця, а не на те, щоб виставляти по єзуїцьки фалшиве средство для доброї целї. Я написав молитву до Шекспіра, в котрій молюся ось як від щирого серця:

Нехай нас укротить твоя душа велика,
Нехай покине нас козацька воля дика,
Що кровю тїшилась, хвалилась пожарами,
Туманила людей брехливими вістями,
Піснями славила безумне гайдамацтво,
Кляла культурників, як людожерне паньство.
З культурників єси найбільший воєвода
Ти, пишний цьвіт і плід великого народа.
Дай очі правнукам хижацьким просьвітити,
Твій розум праведний слїпим благовістити.

Панї любенько Вас витає і закликає.

Щиро прихильний до Вас

П. Кулїш.

PS. Учора ввечері сьпівали дївчатка Вашї піснї. Ваша гитара сама озивалась. А лекцію про зорї Панї хоче слухати з великою жадобою.

Ганна Барвінок.

Що була Ганна для Кулїша і для його творів за його життя, і яку цїну він сам їй дав, се можна зрозуміти з присьвяту, поставленого на первій сторінцї його перекладу сьв. Письма. Присьвятив він тую працю своїй матері і дружинї такими словами: „Неньцї моїй сьвятесенькій,*) їй душі невмірущій, сю працю, нею з малечку натхнену, благоговійно підношу. Дружинї моїй вірнесенькій, що неня менї по свойму образові пророкувала, сю працю, нею піддержану, захищену, підпоможену, низенько вклоняючись, підношу.“

---

*) Наш нарід в Галичинї сказав би „сьвятої памяти“.

Чим була Ганна за життя своєї дружини для його творів, тим осталась вона і після його смерті. І тепер вона вважала і вважає за єдину ціль свого життя, защитити і зберегти дорогу його літературну працю для України. Та не лехка се річ, зберегати рукописі, жиючи в хуторі, на відлюддї! Остався їй ще в живій памяти нещасний рік 1885, коли то пожар Мотронівського хутора, як вже сказано, знищив, не тілько господарське добро їх, але й чимало літературної праці її дружини. Те мементо, що врізалось в душу Ганни огненним почерком, спонукало її передати всї рукописї на сховок до музея Тарновського в Київі, який після його смерті перейшов у власність міста Чернигова. Але й тепер непокоїла її чорна дума, що праця її дружини, дорогий скарб України, ще не на всї случаї обезпечена. Тому бажала вона, щоб всї твори Кулїша, і переклад сьв. Письма старого Завіту, були видруковані. Вона бажала, та — може й не вірила, що те бажаннє її хоч в части сповниться... У своїх листах до мене висказувала вона часто те гаряче бажаннє і робила се з великим пієтизмом для своєї дружини і з такою ж любовю до України, що було і для мене заохотою, доложити хоч би якої працї і станути Ганнї до помочі. На жаль стараннє моє, щоб наукове тов. ім. Шевченка у Львові занялось виданнєм всїх українських творів Кулїша, не довело до бажаного результату. Зате удалось менї, що до видання сьв. Письма, позводити всї кінцї і подужати несподївано великі трудностї. А треба було поборювати, не тілько такі трудностї, що були звязані з самим ще недокінченим перекладом і докладати великої працї, але боротись ще з гіркими трудностями, якими причинялись деякі земляки. Пускали вони найперше невірні слухи, що п-ї Кулїш править за переклад сьв. Письма дуже високу суму, а потім і розказували репрезентантам біблїйного товариства, що Тарновський „подарував“ Кулїшів переклад біблїйному товариству, від чого поставали між репрезентантами і між директором того товариства непорозумїння а навіть неприємностї. Яку ціль мали ті сплетнї, котрих головним причастником був,

на жаль, один галицький земляк, не тяжко догадатись. Ціль сама по собі не погана, огидна тілько дорога, що мала довести його до тої цілї. Шкода, що той земляк не подумав про тую ціль перед — 34 або хоч перед 10 роками!

Якого жалю завдали ті сплетнї Ганнї, те висказала вона в листї до мене 1901. р. словами: „Лучче б менї

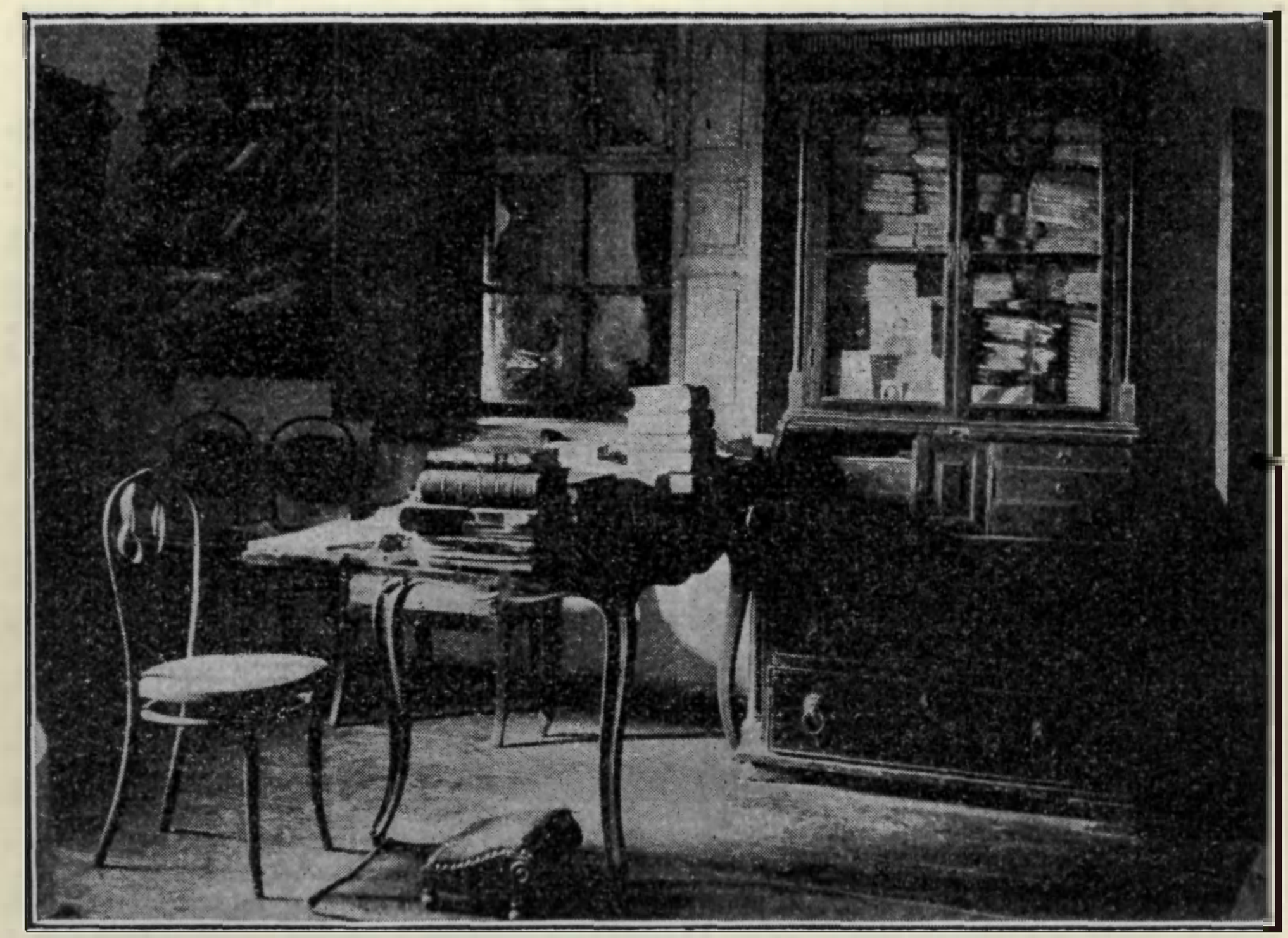

Кабінет Куліша.

було не возитись з рукописями до Київа, а вложити їх в торбу і спати на нїй; згоріла б я, згоріли б і рукописї.“

Та і те лихо минулось, а британьське і загран. біблїйне товариство видруковало вже торік ціле сьв. Письмо старого і нового Завіту, і тепер я почуваюсь щасливим не тілько тому, що доля судила нам довершити лїтературну працю, призначену для осьвіти і найбіднїйших мас руського народу, але ще й тому, що і сердешна Ганна дожила і побачила сьв. Письмо на рідній мові.

Як вона раділа тим виданнєм, те висказала, скілько могла, в листї до мене, що його подаю дальше.

Немала ще заслуга її лежить у всіх тих виданнях Кулїшевих творів, що після його смертї появились на Українї, до яких вона і своїми грошима причинялась, не зважаючи на свої недостатки. Нехай же буде за все те дяка і пошана для дорогої Ганни Барвінок по всїй Українї, як довго гомонїти ме українське слово.

Годиться ту ще згадати, що д. Нечуй-Левицький, після смертї Кулїша, з поручення Тарновського одну четверту частину старого Завіту переложив. Коли ж прислано біблїйному товариству копії рукописїй, зготовлені також з поручення Тарновського і на його кошт, то показалось, що і Псальми були ще не переложені, і переклад Кулїша зовсїм не зредагований, котра то праця на мою долю випала. З подякою мушу тут ще згадати, що не малої працї доложив коло видання сьв. Письма і коректор біблїйного товариства, що робив коректу після моїх норм, яких він вірно держався. Робив тую коректу один галицький сьвященник, котрого імя, сповняючи його бажаннє, на жаль, не можу виявити.

Хутір Кулїшівка, 1904, червця 9-го.

Високоповажаний Добродію!

І не знаю, що Вам сказати! Бо нема слова, що б виразно було тому чуттю, що моє серце почувало, побачивши в руках Старий і Новий Завіт ... да ще у Кулїшівцї, у його власній хатї. Як раз я седїла напроти його стола, де він писав Біблїю; його столець, на котрім він седів, повязаний тепер завсїгда чорним бантом. Так живо туди я зглянула, очутивши в руках його працю, наче б то і його самого постать уздріла за його письменьським столом. Іллюзія ... Так серце забилось і мов обморок голову взяв. Боже мій! Чого доля була така неласкава, що не дала єму змоги самому так подержати сей дорогоцїнний труд, де саме багате жерело нашої мови, а менї ті дорогі памятники самій перебірати і кохатись в них з сльозами на очах і биллю серця? ...

Скілько щастя, а горе повисшає те щастє... Хто б схотів на хуторі оттак одиноко жити, як я ... вмерти тут?! Могила його мене держить і призиває з далека з родимого, гарячо любящого мене, кружка.

(Ту пропущено кілька стрічок.)

Научіть же мене, дорогий Добродію, як Вас дякувати за ті хвилини щастя, за Ваші високі праці і любов до рідної України, що Ви її підтримали і не далй такому важному труду самостійності нашої загинути.

Тяжко було б подумати, що чоловік бився 50 літ і так і слід його почез без Вашої підмоги великої. Казав один дуже осьвічений чоловік науковий: „Не було б Куліша, не було б і Біблії.“ А я тепер скажу: „Не було б Пулюя, не було б Біблії.“ Так у нас рідкі блюстителї добра і честї другого. Тисячу раз Вам спасибі. Дай Бог Вам сина свого наставити на свою дорогу.

З великою повагою до Вас і щирою прихильностю

А. Куліш.

Посилаю Вам квіточку барвінка з могили дружини, хай вона Вам чуткому прихильному розкаже, що моя вірна дружина невсипуща почувала до Вас ... Його риси не загинуть ... Вашому дому мій найщирший привіт. Бажаю всім Вам всього найкращого.“

При тій нагоді мушу ще на вічну память ось про що згадати. В Россії вільно розширювати сьв. Письмо майже на сорок мовах і нарічіях. Там вільно мати його на своїй мові навіть туркам і монголам, тілько єдиновірному 30-міліоновому українському народові заборонено слово Боже на рідній мові царським указом 1876-го р., а коли я, перед 23 роками, просив о дозвіл для ввозу Нового Завіту в Россію, то Синод не дозволив того. Як же 1904. р. видруковано ціле сьв. Письмо у Відні, то можна було вислати Ганні первий екземпляр тілько завдяки князю Шаховському, що за його стараннєм, коли не помиляюсь, дозволено їй, діставати один тілько екземпляр кожного видання творів Куліша. Такі то загати для куль

турного діла поставлено в Россії для українського народу, і стоять собі ті загати ще й з початку 20-го століття! Так збиткуються в тій християнській державі над потомством того народу, що перед 251 роками добровільно, як рівний з рівним народом, признав московського царя і своїм царем, застерігши собі повну самоуправу України!

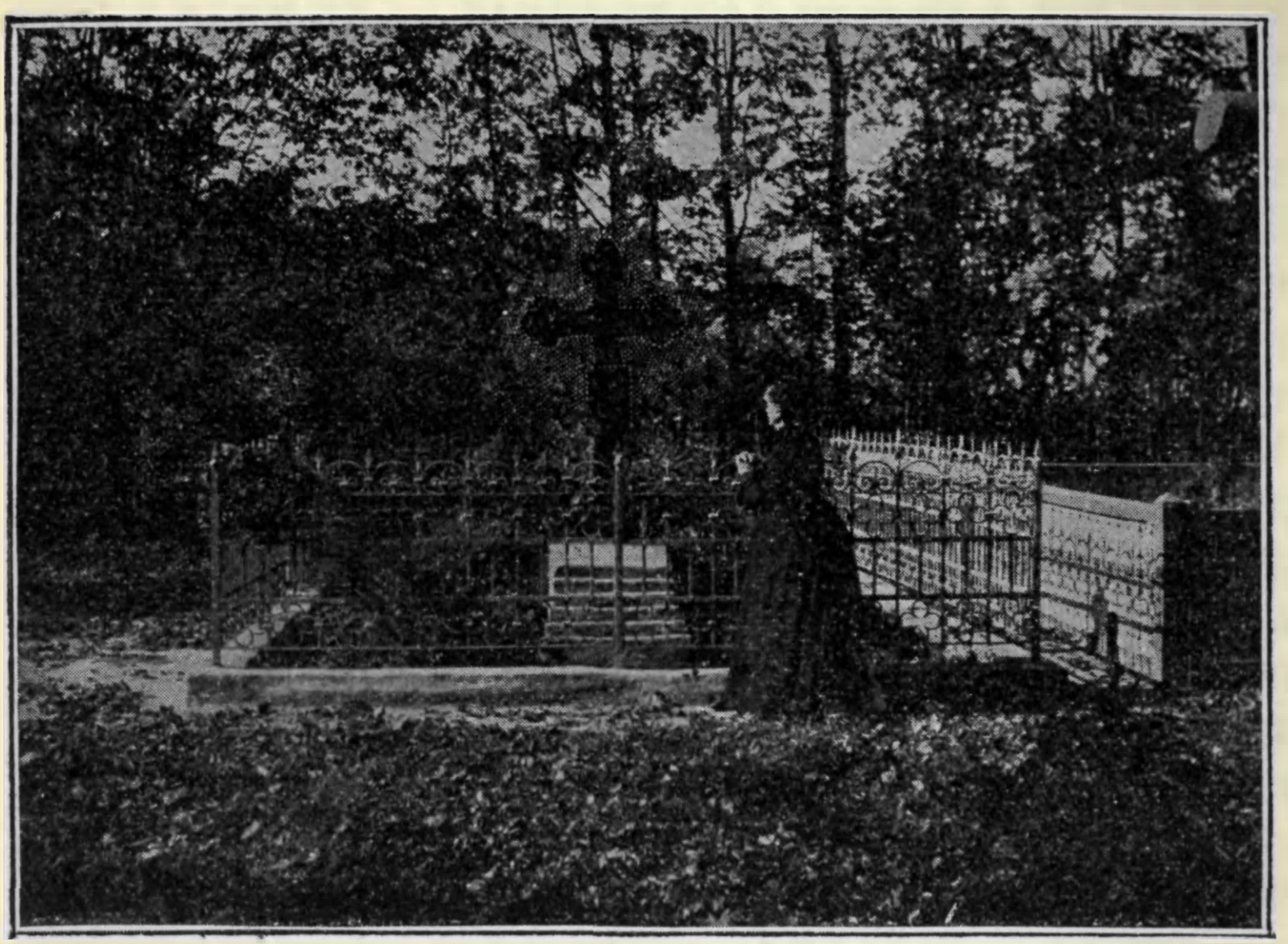

Ганна Барвінок перед могилами своєї дружини і свого брата.

Мотронівські могили.

Після смерти Куліша все змінилось в Мотронівці і мусіло змінитись. Не лехка бо річ для вдови, та ще в літах приклонних, господарювати в хуторі, на відлюдді. „Все літо була в великих турботах“, — писала до мене Ганна Барвінок 22-го листопада 1904. р. — „бо ще наша рідна Україна не культивована, — все не вірно. Ніколи не знаєш, чи прийде хто до роботи. Хоч обіця-

ють, а дивись, і повернуть оглоблї в другий бік... Ось зробиш плян свого дня, стосуючись до тоєї обіцянки, а робітники й не прийдуть. Так день пройде в ожиданнї, а там погода перемінилась і так дїла напрям другий взяли. Усе розстроїлось і день пройшов в тревожному ожиданнї... Іногдї робітник і задаток візьме і могорич запє, а потім знайде або близше або вигіднїйшу роботу, то й не йде, а ти його жди, та пожди... Як жили у двох, то якось лехко оте все перейде через душу, а на самотї боротьба душевна, та ще моральне страданнє (Пропущені стрічки). Так і корись... і вірно нїчого не буде..."

Колись, замолоду, вміла Ганна Барвінок всї такі трудностї перемагати. Вона сердешна вела сама господарку в хуторі, коли Кулїш мусїв жити в городї задля лїтературної працї, як се було 1871. року, як ми перекладали у Віднї Новий Завіт, а потім 1882. року, як Кулїш перекладав твори Шекспіра у Львові і друкував там переклад „Отелля". Тепер же не стало їй сили до такої господарки, і тому треба було продати сусїдам землю та хуторське обійстє і сад. Остався сам домик та одна чвертъ десятини землї під могилами Кулїша і Василя Білозерського, колишнього співредактора „Основи".

„Сей куточок", — пише до мене дальше Ганна Барвінок — „знаходиться у кінцї саду, коли памятаєте, круг пишний по своїй величавостї природи. Дивні гігантські липи, клени, осики. І тут у крузї прогалина широка і — могила незабутих моїх, дружини і брата Василя, і великий дубовий хрест перед їх могилами. Брат Олїмпій, — покійний уже, у сїчнї рік буде, як він нас покинув, — поставив, щоб і на шляху було видно. Хрест у 19 аршин вишини, а на йому красива хустка на шпилї має, вишита нашими двома небогами, котрих він учив, і з нами вони жили і за границю їздили.

Я обгородила могили по змозї гарною решоткою, а на воротях зробили хрест і округи на їх шулах (одвірках) вирізали оцї слова із „Дзвона" Кулїша:

І буде дух його із віку в вік сіяти,
Серця сьцілющою водою покропляти,
І рани гоїти і сьлози обтирати.

І гарно у тому куточку і печально все ... Дерева, як понахилялись своїми роскішними вітями до землї, як дружину утратили, так і зостались як і моя помраченна голова і душа пригнїчена до смерті ... І росказати не можно, як менї і досї тяжко ... Ось восьмий рік на порозї, а я живу і сокрушаюсь і люблю той куточок безмірно. Все наповнила квітками, плакучими розами найбільше, а то і всякі квітки. І пчілка їм загуде, по мед прилетить, і калина в ногах і в головах.

Пташки будуть прилїтати калиноньки їсти,
Будуть йому приносити од родоньку вісти.

Д. Кочубей, наш предводитель дворяньства, дуже піддержав мого духа, принявши наш будиночок, так як єсть, із мебеллю і всьою обстановкою, як було при Кулїші в домі: портрети і деякі рукописї, одежа, столярня з верстаком і з начинєм та столїтнїй його стіл, де Шевченко не раз обідав, і Ви за ним, і инші личностї, і семя наша з дїтства, а дружина 1843-го р. на йому обідала. А скілько річей було переказано за ним, а скілько дум перебуло, скілько радостей він перечув ... як би Андерзен, то все б те переказав.

Так, д. Кочубей устроїть музей у нашому будиночку і одвів гарне місто у Кинашівцї, в своєму селї, в сміжності з Борзною, а від Мотронівки-Кулїшівки через болото зимою теж три версти.

Ваш незабутий лавровий срібний вінок я вже передала в Чернигівський музей. Один пан згадав і пропитував про його, думав, що я його з будиночком передам. Уборка ріжної подробицї з будиночка довго задержала мене.

Боже мій! І радість, що я і се при життю спромоглась зробити, і що такий чоловік осьвічений, прихильний знайшовся і мене так заспокоїть. Я була у великому звору-

шенню і в благодарньому состоянню. А Ви Сьв. Письмо! ... Скілько менї радостї зробили — щасливого почування пролили в душу. І тепер доземний поклін посиляю Вам своєї подяки. А тут його будиночок за мого життя заберуть на схороненнє, з його думами, радостями, печалями; тут і серце мліло останнїми помислами, останнїм вздохом ... Ох, гірко подумати те, що приїду і вже тілько, вомісто будиночка, знайду порожне місто і буду скитатись. Да все таки менї одраднїй, бо знаю в чиї руки його оддала. Спокійно умру.

Д. Кочубей бажає на сволоцї вирізати, коли збудований і чий будинок. Він його одухотворить, і хоче по зразку того стола його, що я передала в Чернигівський музей, зробити другий і поставити у кабінетї на тім містї, як і був.

Я два листа до Вас списала, а все тілько про себе ... Бажала б я почути про Вас і чи вийшла Ваша книжочка? Жду нетерпляче Вашого дорогого листу, хоч маленького. Я вже на зимовнику у сестри і небог. Тут і брат Александер з жінкою. Трохи отдишемо у великій семї од незабутих утрат ... Бажаю Вам всього найкращого.

З великою до Вас повагою і щирою прихильностю

А. Кулїш.“

В другому листї писала до мене Ганна, що вже перевезено бібліотеку і цілу обстанову Кулїшевого кабінета до Чернигівського музея, та що як раз за день до укладки книг приїхав до хутора д. Кочубей і познимав фотографії кабінета і могили. Після тих фотографій зроблені і кліші для книжочки.

„Тепер опустїв кабінет — храм мій“ — пише вона — „се був мій одпочинок від усього гіркого ... Я у кабінет і навернутись не можу, мов чужа хата, і то противна ... До воріт проводила підводи а серце нило. Боже! як усе ото тяжко нести ...“

Не довго після того мусїла Ганна ще й з домиком своїм розпрощатись і тепер стоїть він вже в оселлї д. Ко-

чубея, в Кинашівці. Там він обезпечений проти руйнуючого часу, за що належиться д-ві Кочубею велика дяка, хоч він вважає те діло як свій довг, бо, каже, зробив я се як українець, бачивши, як Ганна унивала під страхом за будуччину „великого Малороса і його домика, де він стілько дум передумав і потрудився для добра своєї України-Матері“.

З тою дякою для д. Кочубея за обезпеку Кулішевого домика вяжеться ще моя надія, що земляки Українці спроможуться, щоб і могили Мотронівські обезпечити. Не серед поля ж, на відлюдді, почивати тлінним останкам такого діяча як Куліш; не забути ж Україні свого сина.

„Не забудь мене, поки віку твого, моя нене Вкраїно,
Поки мова твоя, голосна у піснях, як срібло чисто дзвонить;
На що глянеш, усюди згадаєш свого бідолашного сина ...“

Не висказую тут близше моєї думки, де достойне місце для Куліша. Коли знайдуться на Україні люде, що поставлять собі за ціль над сим питаннєм подумати і обезпечити тлінні останки Куліша, то прошу їх і мене залічити до своєї громади і звістити, як буде нарада.

При тій нагоді не можу опертись свому бажанню, виявити ще одну думку. Ганна згадує в одному листі, що приїзжали до неї від „козачого общества“ запитати, чи не має вона чого проти того, що товариство хоче поставити школу „на вічну память Куліша“. Тая честь іде від народа і тим можна тілько радіти. Але, як розважиш добре, яка то буде тая школа, то й бачиш, що нема ту чим радіти. Як би в тій школі вчили мовою українською, то й добре, але ж там забивати муть памороки дітям московською незрозумілою мовою. Чого розумного не навчать а декого навчать хиба соромитись свого рідного. То яка ж то відрада знати, що московщити муть дітей українських в школі, поставленій за українські гроші, та ще присьвяченій памяти Куліша?! А вже радіти такою школою, чи не був би се недостаток національного самопочуття і самоповаги? Тай яка ж то честь для Куліша? Хиба бажав він коли такої пошани? Скілько я

знаю, то ні!. Нехай ставлять обрусителї на Українї московські школи для українських дїтей на вічну память хоч би якому Каткову або Плєвому!... Будем терпіти, поки нашого терпіння стане, але „козачому обществу“, коли члени його українцями почуваються, не годиться понизувати себе, а годиться перше всього дбати, щоб вільно було в школї по українськи вчити. Воно повинно домагатись того і при одному тілько й стояти, що як тобі наше не в лад, то ми з своїм назад. Коли правительство дозволить на Українї рідну мову, тодї нехай ставлять школи „на вічну память“ не тілько Кулїшеві але й Котляревському, Шевченкові і другим заслуженим людям.

Та не одно тілько „козаче общество“, а цїла українська інтелїгенція мусить пильно дбати, щоб на Українї допущено рідну мову до школи, та не тілько до школи але й до уряду і до церкви, а того добється вона тілько тодї, коли сама говорити ме по українськи в себе дома, де укази царські безсильниі, і коли вона скине те ярмо, що сама заложила собі на шию і добровільно його носить. На великий жаль носять те соромне ярмо часто й такі українські інтелїгенти, що нарікають перед сьвітом на царський указ 1876-го року і декламують за Шевченком „в своїй хатї своя воля“.

Гірко писати такі докори, але ще більше гірко мовчати. Бо скілько десятків років минуло за моєї памяти, а між українською інтелїгенцією на Українї не багацько до луччого змінилось. Тепер настала в Росії справдешня „весна“, а український нарід бажає і жде нетерпляче, щоб трісла і рушилась з місця крига указу 1876. року, що скувала душу України. Та не трісне і не рухне вона скорше, поки не рухнуть ті криги, що завалили домашне і родинне життє інтелїгенції на Українї, поки рідна мова не випре московської із семї української інтелїгенції!

За тим спомином про Ганну Барвінок ще моє слово, читане над могилою Кулїша після напахиди дня 29-го липня 1897-го року.

Дорогій памяти Куліша.

Друже Панталеймоне! Ще не давний час, як розлучали нас одні меридияни землї. Хоч вони були далекі від себе, так була ще надія, що зеніти наші таки ще раз до купи зійдуться, а тепер Твій меридиян посунувся геть далеко аж у безконечність... Де ж нам питати, де нам шукати Тебе, єдиний наш друже? Та чим розігнати нам свою тугу і невимовний жаль за Тобою? ... Що було на Тобі туземнього і тлїнного, те взяла назад земля-мати, як своє, для новотворення безконечного. Осталось нам Твоє нетлїнне слово правди, Твої скрижалї, на котрих Ти написав „рукою власною“ завіти для українського потомства. Писав Ти їх і „рукою властною“,*) бо дана була Тобі власть з неба яко осьвіченому Гетьманові України, жегти словом серця людий і наступати на голови зміїв і шкорпіонів. Гетьмане наш! Тої властї не відобрала і не відбере в Тебе жадна людська сила. Ти Гетьман України perpetuus, aeternus, могучий, не мечем крівавого насилля, а булавою правди, сьвітла і науки! Витаю Тебе тим найбільшим імям, яким може пошанувати недобита Україна Твої козацькі заслуги. Величаю Тебе, Гетьмане, перед українською братією, що зібралась перед Твоєю могилою в імя правди, яку Ти проповідував, приймаючи за неї гоненнє і муки. Витаю і величаю Тебе, дорогий друже, вдячним і щирим словом, пишучи його на вольній землї Австрийській, на якій Ти шукав і знаходив притулок, звідки виходило на всю Руську Землю Твоє пророче віщаннє, на пробудженнє сонних і на воскресеннє мертвих.

---

*) Як арештовано 1847-го року між иншими й Куліша, — було се після доносу Петрова про українське політичне товариство Кирила і Методия в Київї, — то допитувались в III. оддїленнї царської канцеларії: „Для чего Вы подписывалисъ рукою властною, какъ малороссійскіе гетманы.“ Куліш додавав до свого підпису „рукою власною“, а премудрі чиновники читали „властною“, тай здогадались, що стоїть перед ними гетман України!

Проповідуючи правду яко жерело свободи духовної, ходив Ти робом євангельським: коли гонити муть вас в одному місці, то втікайте до другого.

І не злюбили лицеміри ниці
Мене за правду, що навчила мати,
Глумились глумом, мучили в темниці,
І похвалялись на хресті роспяти.

Я втік од тих, хто на костях осівся,
І між звірят вселився безсловесних,
Риканнєм їх мій слух не веселився,
Як і словами ницаків безчесних.

Одним один душею між чудовиц,
Я поучавсь творенням рук Господніх;
Цураючись невольницьких соборищ,
Шукав одради в помислах свободних.

Друже мій! Ти втікав від гонителів українського слова на тую землю, „де над мислячою головою не стоїть з довбнею безголовий цензор, а за плечами в проповідника Христової свободи не притаївся поработитель кат“.

Ти, безбоязнений архістратиг України і Галичини мужественно підносив Твій громовий голос проти насилля православного і проти насилля єзуїцького.

Ти шукав правдивої релігії і моральності в Завітах великого Учителя християньства, і в Завітах всесьвітної науки, а не в мізерних видумках і постановах темного попівства, і тих мітрованих дуків, що тепер запродують народ з душею і тілом московським царям і государникам, як колись запродували польським королям і панам.

Ти стояв вірно не по стороні сильних сьвіта сього, а по стороні підневоленого і гнобленого народу.

Ти гордував ласкою і почестями тих, що держать людий в темноті духовній і в безвихідній бідоті.

Знаючи з історичного досьвіду, як вставали упавші нації, заповідав Ти українському сьвіту, що дика сила викликає дику силу, а темрява темряву, так певно, як

любов множить любов, а наука піддержує науку. Ти заповідав, що не декрети тай не писане право, а культура нищила і нищить рабство народів.

Ти поставив наше національне знамено на високих баштах науки і гуманїтарности. Ти не кликав людий на кріваве діло, на грабанє чужої предківщини, на доптанє під ноги чужих сьвятощів. Ти закликав і збирав до купи українську розполошену і розсіяну семю до насьлїдуваня предківського рідного слова, до насьлїдуваня його скарбів правом науки і словесности.

Ти заповідав своїм братам робити своє діло, розмишляючи, як наукою осьвічені люде, і добиватись до мети не мечем і кулаччєм, як предки Варяги і Січове козацтво, а наукою та лагодою.

Ти заповідав нам не хитати високих стільців і не зневажати справдешнїх заслуг великих царів, хочби й чужих: „Нехай царі царюють, а великі пани панують. Общі причини привели їх до страшної переваги, общі причини вкажуть і розумну міру їх перевазї.“

Ти проповідував правду самоотверженно і любив її більше, як себе, Ти бо не зважав на тих, що, сліпуючи у завітах темних, зненавиділи Тебе за правду. Тай свої не пізнали Тебе!... Але ж Ти не впав духом. У бідотї і тїсноті орав Ти перстами своїми твердий обліг український, зарослий тернєм і дикими бодяками. Ти чистив поле і засївав його зерном мудрості Твоєї, засївав не для себе, а для потомства. До кінця життя свого працював Ти безутомно і не пустив марно хочби одної хвилинки, мовляючи, що „днї лукаві а жизнь коротка“. До кінця життя служив Ти одному Богу — правдї.

Нехай же буде Тобї слава і дяка від осьвіченого і благородного потомства української і галицької Русї за добрі дїла Твої і за науку. Коли б Ти родився на землї вольній, між культурним народом, Твоя заслуга була б велика. Для нас заслуга Твоя незмірно більша тим, що Ти, бувши сином підневоленого і неосьвіченого українського народу, при всїй нищетї його, був таки „силою“, був і — єси, хоч тїло Твоє тлїє в гробї. Бо сила Твого

духа перейде і на потомство наше, а завіти Твої стояти муть на сторожі любої нашої України поруч із словом Тараса, генія нашого!

Прощай друже! А ми, поки живі, згадувати мем з благодарностю, що Ти був між нами. Ми держати мем вірно Твої завіти і передамо їх потомству під девізою: Лямпада аллєльойс традідозін, сьвітильника один другому передадуть.

В обороні Куліша.

Примітка до ст. 52.

Хоч і Куліш у дечому помилявся, то мушу при тій нагоді сказати, що помилок в него далеко-далеко меньше, як в тих критиків, що то критикують мову літературної праці, дивлючись перше всього, як її автор зветься. Коли йому на імя Марко Вовчок, а той автор ще й жінка, то мова її „поетична, декуди аж переборщено поетична та квітчаста“, а як автор зветься Куліш, то і мова „штучна, силувана, академічно неповертлива!“ Такий суд видав про мову Куліша п. др. Франко в „Літературно-Науковому Вістнику“ 1905 ст. 42, незнаючи, що, поки Куліш виправляв оповідання московки Марковички-Віленської, то й мова виходила поетичною і квітчастою, а як перестав виправляти, то й на віки конець тій поетичній мові!

Яка ж нерозсудлива і необережна тая критика п а дра Франка! Куліш, родом Українець, що збирав і записував рідне слово по всій Україні, почавши з 1843 р., і мав нагоду добре пізнати навіть нашу галицьку мову, той Куліш, перекладач сьв. Письма і Шекспірових творів, що більше як половину століття писав для своєї України і любувався її рідним словом, він після суду самоувіреного критика п а дра Франка не добре знав свою мову. Знала її красше московська жінка, що, повдовівши, вийшла за Українця Марковича і, побувши кілька років у зовсім змосковщених городах, там — о чудо! — за тих кілька років лучче вивчила українську мову, як Куліш між простим народом за цілий свій вік! Нехай же виба-

чить мені п. др. Франко отверте слово. Його суд се вже здобуток, не літературно-наукової тай не академічної, а хиба академічно-перевертливої критики, а суд його вийшов тому такий, бо в руках дра Франка невірні терези, на яких він важить літературні праці.

Цікава річ знати, що, як користувався п. Франко літературною працьою Куліша, пишучи свої „орієнтацийні студійки“ до видання його перекладів Шекспіра, то назвав Куліша в передмові до Гамлєта „перворядною зьвіздою в нашому письменьстві“ і „великим знавцем нашої народньої мови“. — Куліш узявся, каже, перекладати Шекспіра „не для проби, а певний свойого панования над рідною мовою“. І той самий критик п. др. Франко пише тепер, що Куліш, той „великий знавець народньої мови“, і певний свого „панования“ над рідною мовою, писав якоюсь „штучною, силуваною і академічно неповертливою мовою“!

Дивна льогіка, як і дивне те, що др. Франко дальше написав у тій самій передмові до Гамлєта: „Та вже те одно,“ — каже він, — „що Куліш своїм перекладом відкриває перед нами широкі перспективи, куди може дійти наша мова своїм багацтвом, своєю мельодійностю та ріжнородністю свого ритму, вже те величезна його заслуга Признаючи вповні сю заслугу я (розумій ще більший знавець народньої мови) мушу сказати, що й Кулішів переклад „ще далеко не ідеальний, не те, до чого вже тепер була би здібна наша мова.“

Отже переклад Куліша що до мови „далеко не ідеальний“, а який той бажаний переклад має бути, те виявив зараз др. Франко словами: „Я не сумніваюся“, — каже він — що новий перекладач, мавши стежку протерту Кулішом, масу зворотів укованих ним, масу слів і фігур уведених у наш літературний скарб, „буде міг держати ся первотвору ще докладнійше, перекладати вірш за віршом, не розбиваючи одного на два або хоч на нітвора (!), як се нераз трафляє ся і Кулішеві.“ — Ось і всї докази, чому мова перекладу Куліша далеко ще не ідеальна, і ціла рада для нового перекладача! А моя

рада така: розбивай собі одного хоч би на три вірші, аби думка вірно вийшла і мова була гарна.

Будемо ждати „ідеального“ перекладу творів великого Британьця передовсім від п-а Франка, але раджу йому зробити той переклад чистійшою мовою, як понаписувані його „орієнтацийні студійки“ до Кулішових перекладів. Для нашої багатої і мельодийної мови не годяться такі немильодийні чужі слова як: лишає в акциї люки, деталь, детально, роль, імпульс, конфлікт, затхлий, знайомий, скруха, візерунок, дуфати, оскаржити, зальоти, жартливий, покревні ситуациї, концепция, предилекция, ремінісценция, експіяция, креация, реституция, фікция, мутация, ремарка, дістінкция, дискурси, найдрастичнійший мотив, зін-ді-ві-ду-а-лі-зу-ва-ти і т. д. Коли вже критикуєть ся мову перекладу Куліша, то годилось ш-му критикові хоч свої „студійки“ написати красшою мовою. Прочитавши переклад Куліша а потім „студійки“ і критику п-а Франка мусиш мимо волї подумати: солодкий мед і без редьки.

Більше не хочу тут казати про тую критику п-а Франка, але годиться ще згадати, як дуже мало було робітників на нашій письменьській ниві в 50-тьох і 60-тьох роках минувшого століття; їх можна було на пальцях полічити. От тому то й треба було тодї не тілько заохочувати і московку до українськоі літературної працї і виправляти її рукописї, але й сам Куліш мусїв під кількома псевдонїмами писати, щоб книжки виходили в сьвіт, наче б то більше людей заходяться коло українського письменьства, щоб те письменьство не сьвітило своїм великим вбожеством. Кулїшева повість „Воспоминанія дѣтства“, написана по російськи, вийшла також під чужим імям „Николай М.“ а Куліш дізнавав потім, що не він а Макаров написав тую повість. Після журнала „Кіевская Старина“ з 1899 р. писав Куліш ще під псевдонімами: Іродчук, Ломус, Хуторянин, Панько Казюка, П. Необачний, Петро Забоцень, Д. П. Хоречко, Павло Ратай і Панько Небреха. Так було колись і здається не буде переборщено, коли скажу, що в 50-тьох роках, коли

Шевченко мучився в засланню, Куліш сам один держав україньщину своїми слабими руками, жиючи безустанно в трівозї, що ось, ось все руне... Шевченко і Куліш, се після Котляревського дві нові зьвізди первої величини на українському небі, ті щасливі зорі, що присьвічували і присьвічувати муть українському народові на крутій і тернистій його дорозї до добра і щастя, дарма, що хмари газетярського пустомельства і гидкої шарпанини затемнювали і ще затемнюють тут і там сяєво тих провідних зьвізд. Не застелять вони перед цїлим українським сьвітом і небо і ясні зорі!

Куліш у Львові в р. 1881—1882.

Написавши кілька слів в обороні Куліша, хотів я на тепер скінчити книжочку, з тою думкою, що колись видрукую всї спомини вкупі, що довго вже лежать в мене написані. Та коли зложено останню сторінку книжочки, то якось тяжко стало, знати і мовчати на оте все, що п. Франко ще й в передмові до драми „Міра за міру“ понаписував. Там сказано:

„Перший том (Отелльо, Троіль і Кресида і Комедія помилок), виданий самим Кулїшем у Львові в р. 1881, зробив якесь неприємне враженє, по части задля деяких екстраваганцій перекладу, по части загалом задля непочесної ролї, яку тодї взяв ся був грати Куліш у нашому полїтичному житю. При тім Куліш знеохочений полїтикою незабаром по надрукованю того тому виїхав із Австрії, лишивши всї свої наклади, в тім числї й Шекспіра, „у схованцї“ в якогось, нікому з Русинів незнайомого, Поляка, де ті книжки перележали в паках 10 лїт, поки по його смерти не продано їх на лїцитації книгарнї Наук. Тов. ім. Шевчика, в якій вони й доси лежать нерозпродані. Скільки знаємо, Куліш у 1881 роцї приїхав був до Львова спеціяльно з тою метою, щоб видати повний переклад Шекспіра; на се якийсь український патріот дав був йому гроші — чутка йшла, що 6000 рублїв.

Та по дорозї до тої мети Кулїшеви трапилась оказія — його підійшли польські пани робити русько-польську згоду (без Русинів!). На сю пробу, на „Хуторну Поезію“, „Крашанку“ (два виданя нї на що не потрібні) та на два так само безцільні виданя брошури „Die Vergewaltigung des Basilianer-Ordens“ Кулїш видав усї гроші і вернув ся без нїчого на Україну.“

Прочитуючи тепер в друге передмову пана Франка, забажалось менї спитати в Ганни, чи читала вона передмову до „Міра за міру“, і хто се той щедрий „український патріот“. На той мій запит, зроблений дуже нерадо, зважаючи на приклонні лїта Ганни, відповіла вона 21 квітня с. р. листом, з котрого, для історичної правди, годиться хоч важнїйше тут подати. Вона пише:

„Тепер прочитала я „Міра за міру“. Тут п. Франко зовсїм схибив із своєї дороги. Нї однієї копійчини моїй дружинї нїхто не давав. А що до видання перекладів Шекспіра, то ось як се було. Ще за життя моєї дружини, за рік чи за два, приїздить із Київа до нас д. Тимченко (Серб). Де він служив, не знаю, в перше його бачимо. Він отой лист М. П. Старицькою, що я Вам колись післала, привіз дружинї. Той лист дуже цїнний в історичному значінню, і його давно годилось би надруковати, тому я Вам його й післала.

Так ото д. Тимченко приїхав у Кулїшівку і просить у дружини Шекспірових драм для друку. Я ж прошу дружину не давати, бо копій не було. А той намагаєть ся, дружина ж моя сьміючись каже: „жінка не дозволяє.“ Но він таки просить, бо, каже, так лежати муть, то хоч за границею будуть істнїти. Доки їм лежати? Позмагались, а потім моя дружина здала ся, і дала тілько три драми. Журба охватила мою душу, бо я знаю, як послї інфлюенциї дружина, ще не очунявши, над рукописями невсипущо працювала не розгинаючись.

Поїхав і мов вода його змила. Безконечно держить і не пише. Моя дружина не один лист посилала до його, а потім позитивно требує, щоб вернув, а вони мабуть слова

вибірали для словаря,*) а хто переписував собі. Бо Тарновський бувши у Кулїшівцї казав: „Як се Ваші драми по руках ходять?“ А дружина каже: „То може хто инший переклав.“ — „Я бачив в однієї панї, я Вам перешлю.“ — Се нам було цікаво. Що ж? Прислав, і се була копія драми-перекладу моєї дружини. Наконець пише пан Тимченко, що той пан, що обіцяв гроші, роздумав, а чи не згодить ся дружина, дати їх до „Зорї“ яко приложення. Господи, як мене се образило! І росказати не можно. Вона нас лаяла-плямувала, а те, що кровю, за сухим хлїбом, написане, оддай їм? Глум! Потім вернув п. Тимченко рукописї.

Послї смертї дружини я всьо одвезла в музей до д. Тарновського, і тогдї то пропав переклад „Венецький купець“. Я себе виновачу. Зразу я не передала рукописї д. Тарновському, а положила їх аж у третїй хатї від його спальнї. Було вже пізно, розійшлись спати. У мене було ще страшне помраченнє . . . то й не в гадку сказати, щоб замкнули хати. У ранцї, забравши всю купу рукописей, віддала Тарновському, не зраховавши і не потребовавши розписки. Після смертї Тарновського не знайдено сієї драми. А я ж ще за життя дружини не раз тримала драми в руках і потім у себе позаписувала олівцем, переглядаючи їх. І росказати не можу моєї досади. Та що робити, як голова не про те думала. Так і загинула на віки та драма.**)

По смертї Тарновського д. Тимченко якось здавав драми у „Видавничу Спілку“. Я сердилась і докоряла Тимченка, що я йому не поручала сього, що він не мав права самостійно се робити. Здаєть ся він менї відповів, що йому д. Лисенко поручив. Я ж сподївалась, що тут будуть друкувати, в Росії, а вони вже зупинились за границею. А на які гроші, і яка

---

*) Д. Тимченко видав потім свій словар.

**) В листї Ганни з р. 1897, 18 травня, писаному до мене, поданий спис всїх Кулїшевих перекладів Шекспіра. Стоїть там ще „Цимбелїн“, значить і той переклад пропав.

умова, нічого незнаю. Хоч не скоро, а у нас по Вкраїні прогуло, що якийсь пан пожертвовав на се гроші, а скілько, ніхто мені не казав. Давня річ, мені не хотілось за границею друковати, оббірати Україну, та недоум мій . . ., я пів року по смерті дружини була зовсім наче не своя . . .

Вже потім, як стали друкувати Шекспіра за границею, я прохала по 20 примірників на спомин родині. Хоч і умру, а як полекшає для преси, то щоб передали сюда.

Усе наше пішло даром, і грошей нічиїх ми не проживали за границею, а свої мідні власні, іногді і на вечерю мали по 10 чернослив. Тай тепер, як заплачу за виданнє літературних праць моєї дружини дві Каманину, добросовісному і невсипущому трудовнику, то не знаю, чим ще й жити му. Та „Бог не без милості а козак не без долї“.

Була ще чутка, що будьто я бажала 20 тисяч рублів за Біблію. І сього ніколи не було. Як би не Ви, то нічого за неї не мала б. Мене тут богачкою вважають, а я бідолашна і живу дуже скромно, а тепер і хати не маю своєї. Та я сім не журюся,, аби вона в добрих руках була.

Дружина дивну силу волї мала, могучу — величню! Сьогоднї занепаде під неправдою, а завтра воспряне! Тілько він був молодший, да нас було двоє. А я одна — одна, як билина в полї . . .

У передмові до „Міра за міру“ пише п. Франко, що Куліш підчас свого побуту у Львові в 1881-му р. „взяв ся грати непочесну ролю в нашому політичному життю“, та що длятого і його переклади трьох драм Шекспіра потемнїли. Так — у д. Франка часто і небесні сьвітила темнїють! Писав він про Куліша як про великого знавця української мови і назвав його „перворядною зьвіздою“ а потім і скасовав!

„Роля“, лучче сказавши драма, яку взяла тодї моя дружина на себе, була не тілько чесна і висока але й така тяжка, що тілько один Куліш був здатний, отой трагізм винести, оті всї турботи завдати собі на плечі заради своєї України. Треба дивитись на тую драму і

на Куліша уважливо і з розуміннєм, а не з вузьким упередженнєм і поверховно, як се робить д. Франко. Ось як се було.

Як ми жили у Львові, наш хозяїн Юркевич став получати телєграми з питаннєм, чи літератор Куліш ще у Львові. Сї розпити від літераторів польських і до нас доходили. Раз не було дружини дома, то і менї довелось з одним таким літератором розмовляти. Багато їх тодї поз'їзжалось до Львова, і вони то й запросили на обід мою дружину. А що там не було Русинів у зібраннї, то се ж не вина Куліша; не він устроїв той обід. Були тоасти на мою дружину. У відповідь подав він ноту високу — може нікому несподївану. Так сказати, він покористувався нагодою і сьвітлим з'їздом осьвічених людей, і промовив слово про погибіль братії від насилля і недорозуму поліції та і самого поспільства. Те, що думає предложити моя дружина з памяти, уникає і від таких людей, котрі давно повинні б про се подумати і — дбати. Треба науцї дати простір і розвити її враз; треба все переробити і вчити по українськи у всїх учебних заведеннях. Все озвалось приємним співчуттєм! Пійшли тоасти і віншовання Кулїшеві, і величають його „ініциатором і уповномоченим від України". Моя ж дружина перечить і каже: „Я личність самостійна а не уповномочений України". — Трудно менї й вимовити, як там було гарно, привітно; як від іскри самостійного, незалежного слова Куліша його думка запалала і опановала всїх. Рішили все переробити: построїти будівлї для гімназій дївочих і хлопячих і для висших заведеній, які журнали на українській мові видавати, і багато дечого. Просили, щоб Куліш і рахунок на всї ті проєкти зробив. Потім були в його з візитою: Сангушко, Сапіга, кн. Чарторийський да мало хто, я не сьлїдила дуже і в слїд забувала. Запитали в дружини, чи зробив рахунок, що б оте все коштувало. Куліш каже: „Зробив, коштувати ме півтора міліона" — „І ми зробили, по нашому, треба два міліони, тілько треба Вам прийняти австрийське підданьство". — Бо ще був замір, видавати журнал „Хутір", на що 6000 гульденів обіцяв дати

ки. Чарторийський, та ще для народа щось то 4000 гульденів. Чимало ж то думалось працювати, учебники писати, та гарних осьвічених людей, жінок і чоловіків, сюда запросити, щоб і мову кращу сюда заселити, не таку зденаціоналізовану, якою тоді писали. Про те тілько й думано, щоб засіяла наша Україна своїм умом і красотою слова і душі.

Дружина згодилась навіть і підданьство инше прийняти на якийсь час, поки доведе все те до ладу. Я забула багато дечого. І жаль мені якось, що він у другому буде підданьстві а я теж в иншому, та думали, що за два-три роки все буде на ходу, тоді моя дружина знов повернеть ся на Україну.

Дружина моя була і у Смольки і писала про сей плян до Крашевською, і той відповів з повним співчуттєм: „Летів би, як би мав крила, та літа приклонні не дають.“ Писав звісно по польськи.

Було, коли ходимо з дружиною у Львові, вона мені показує і каже: „Оттут добре повітрє і на видноцї, буде збудована дівоча гімназія“ і таке инше. Перезабула трохи; д. Лободовський писав про те в „Южному Краю“. Він получив із Петербурга і документ, що Куліш переходить в австрійське підданьство. Гірко мені було хоч і на якийсь час розставатись з дорогою дружиною, що для своєї вітчини на все був готов. Щоб знати, скілько ту трагізма, треба було заглянути в мою душу!... І ціню і молюсь йому і падаю від сердешної істоми, — але треба роз'єднатись, хоч ніхто мені не боронив і в Австрії жити.

От-ото наче зріє діло великого і благородного настрою, а, як Куліш передався у друге підданьство, то в Россії задзвонили у колокола, стали бити в набат і Галичане, а там Катков і Іван Аксаков, що і католицьку віру прийняв зрадник, і живе широко за польські гроші. І в газетах Каткова пропечатали, що Куліша і в Сибір не худо заслати. А тут і від Галичан те ж подяка... Пропечатали у Львові, що „уповномочений од України“ Куліш те і друге, хоч він сказав про себе, що він „самостійний“. Написав Куліш своє спростованнє і поніс по редакціях. Був

заговір і ніде не прийняли його заперечення. На силу десь на Подваллї найшов таку газетку, що надруковала відповідь.

Незабаром за сім, на веснї 1882-го року, читає моя дружина в газетах, що передаються Василияньські монастирі і добра Єзуїтам. Тодї пише він про Кунцевича і Рутського, несе по редакціях, — не приймають. Опісля їде до Відня, друкує нїмецьку брошуру: „Vergewaltigung der Basilianer in Galizien durch Jesuiten“, і тую брошуру конфіскують.

Оттак то наче повіяло на щось осяйне, благородне, і ми готові були на всї самоотверження для добра своєї нації, а там, хоч і великий гурт тої нації, та не устояли, бо малі засоби були в характерах.

Ми рішились: лучче в Сиберію. Туди іногдї і добрі люде попадають, то і вкупі будемо... Ми думали, що нас на границї заберуть, і ми рушили в Россію — а може й в Сиберію... Але ж Ви бачите, скільки лїт ми там в Россії прожили. Вернули дружинї підданьство; він поїхав, присягнув, і ми зовсїм спокійно жили, нїхто і словом, або яким питаннєм, нас не обідив. Так то наш чесний путь був у колючках, бо „було ще рано, як Кулїш встав, темно було ще на дворі...“

Моя дружина тілько мала на серцї Галицію, одно добро для неї, і послїдню копійку свою зароблену віддавала; про се і писати більше не хочу. Така у його висока все життє його була мета, та Галичане його вічно понижали, лаяли і, щоб красше допекти йому, то і мене іногдї.

Вибачайте, що стілько написала, та все гірке. Люде людьми. Все вони або по близкозоркостї або по заздростї судять хибуючи. Та помимо їх хибного суду імя Кулїша давно записано на скрижалях.

Спасибі Вам, що все клопочете про Вашого друга. Ви честь Галичан піддержуєте.

Не знаю, чому се фонд „Шекспіровський“ а не в память Кулїша, коли той фонд постав ізза його перекладів?

До того листу Ганни мушу і від себе додати кілька слів і споминів.

Осьвіта українського народа була для Куліша єдиною метою через ціле життє його. До тої, так високої як благородної, мети простував він і в 80-тьох роках. Він працював для неї, бувши пересьвідченим, що все те, що робить ся для галицької Русі, буде зроблено і для України, та що осьвіта знайде собі дорогу з Галичини і на Україну. Так розумівши Куліша, можна й зрозуміти, чому він так щиро і безутомно працював для Галичини, і не зважав на те, що деякі галицькі земляки тай Українці понижали його за життя, як от тепер і п. Франко ще понижає память його, докоряючи за „непочесну ролю“. Чим же провинив Куліш перед трибуналом п-а Франка? Певно, що не метою, бо вона була висока і благородна. Міг Куліш хиба помилятись, шукаючи дороги до тої мети. Ну і чим же він тут провинив? Чи може тим, що хотів спробувати, не дороги кулаччя, а лагоди, та ще такої дороги, що сама перед ним нечайно простелилась? Куліш сказав при нагоді, у з борі, пророчисте слово, і від того слова наче прозріли люде, не свої, а — Поляки. Потім приходять до него не аби які репрезентанти польської інтелїгенції і заявляють, що вони раді б дати гроші для осьвіти руського народа, та ще й предкладають йому катедру на Львівському університеті. Що ж зробив Куліш? Може він все те прийняв, не роздумавши добре, і зробив яку кривду свому народові? Ні! Щоб не втратити своєї самостійності, він не хапався за катедру, а про гроші писав до мене 11-го мая того ж року так:

„Гроші в мене будуть. Мінї й давали, та я не взяв; бо треба їх узяти не так, як мінї давано, і се не буде трудно. Се залежати ме тілько од виждання малого часу.“

Що потім сталось, скажу дальше.

Мої спомини з років 1881—1882.

Тепер згадаю дещо про ті часи і про мою переписку з Кулїшом. Тодї жив я у Віднї, бувши доцентом фізики

на університеті. Довідавшись з газет про шампаньский ентузиязм польської інтелігенції і про її братаннє з Кулішом, я таки трохи занепокоївся, боючись, що друг мій, зовсім не знавши людей, з якими має діло, в добрій вірі попадеться в неприємне положеннє. Куліш був літератором та істориком, а не політиком, значить, він не вмів кривити душею. Була се щира і отверта душа а не макхіявельська і крутійська натура. Куліш носив в серці благородні думи, то може й тому то він повірив і в благородність польської висшої інтелігенції, такої, якої проводирями і первими представителями були Міцькевич і Крашевський, котрих він високо цінив і поважав.

Куліш жив у Львові зовсім особиняком, і се непокоїло мене ще більше. Він приїхав до Львова 30-го грудня 1881-го р., а 24-го марця 1882-го р. пише до мене, що тілько один др. Шушкевич, голова т. ім. Шевченка, буває в него, але провадить, каже „тілько офіцияльну розмову, нічого не виявляючи, тай годі, і я буваю в дра Шушкевича, тай годі“. Як тілько приїхав Куліш до Львова, то зараз таки сторонили від него всї „народовці“ і „драгоманівці“, до котрих тодї і п. Франко залічував себе; тепер він відпекуєть ся від них, мовляв, „гебридів“. От же й не диво, що Куліш, покидаючи потім Львів, мусів лишити свої видання „у схованці в якогось нікому з Русинів незнайомого Поляка“, у свого хозяїна Юркевича, а не в якого „народовця“ або „драгоманівця“, а п. Франко підчеркує і той факт наче яку провину. За що був сей бойкот на Куліша, се річ потрохи й знана. В „Мальованій Гайдамаччині“ і в „Розмові на тому сьвіті“ взяла правдива історія в Куліша гору над поезією і фабулою. По його думці лежить „правдива поезія тілько в нехибному факті“, і тому треба в історії, як в математиці, шукати і писати тілько правду, а не фабули і фантазії. На шляхту руську і козацтво треба так дивитись, „як на одну руську семю, поділену різно латиньством. Не дві нації боролись, а сама Русь мучилась усобицею, під впливом чужого елєменту“. В „Исторії Возсоєдиненія Руси“, виданій на російській мові 1877-го року,

одважився Куліш дальше доказувати, як ми себе обдурювали, діймаючи віри історичним писанням без критики. „От і наробили собі героїв та мучеників, а вони були ледачі люде, такі, що через них не було життя ні панам ні мужикам. Треба їх малювати обєктивно, тай поставити серед обставин, котрі робили їх такими, а не иншими.“

Тепер проповідує не один з Русинів і Українців такі думки, але у 80-тьох роках були се єресі, яких ніхто не прощав Кулішеві. От тому то й сторонили всі від него, та хто знає, чи як раз не те стороненнє Русинів було і причиною, що в якогось красшого Поляка — інтелігента постала думка, пошанувати Куліша запросинами на польський бенкет. Психольогічно взявши се річ так правдоподібна як і зрозуміла. Хто бо, мавши благородне серце, не відчував і не відчуває щирого співчуття і не радіє, коли чужі нації шанують своїх духових велитнів, та не дознає жалю і обурення, коли робить ся їм кривда? Я не сомніваюсь, що і між Поляками були і є благородні одиниці, шкода тілько що їх, як було так і є дуже мало, та що вони в політичному життю майже нічого не значать. Тих благородних Поляків треба нам таки шанувати, але, коли йде о рахунки народні, то мусимо ніколи не забувати, що се діло зовсім не з благородними одиницями, та що се діло розуму а не серця.

Не забув я про се і в 80-тьох роках, знавши вже давно перед тим, як вороги наші, коли не силою, то підступом тя огидними доносами перед правительством, нищили Галицьку Русь. Покійний віце-маршалок Лавровський, свого часу і в правительства особа gratissima, тай Полякам мила, розказував мені в 70-тьох ще роках, що „цілі стоси“ таких денунциящій на бідну галицьку Русь рік в рік копичились у Відні. Тая підпольна робота доспівала як раз у 80-тьох роках, на наших очах, і кінчилась оттакими польсько-єзуїтськими подвигами, як переданнє Василияньських монастирів Єзуїтам (1882), а потім знесеннє руської гімназиї в Бучачі (1883) і руської семи-

нарії и Відні (1893) та будованнє Польщі на Русї, як і тепер бачимо. Коли благородні, а за ними вже й неблагородні, Поляки стали миритись з Кулїшом, і буцїм то давали два мілїони г. (певно що наші а не свої гроші) на осьвіту руською народа, появилась в польських газетах несподївано булля папи Лева XIII. Тим документом зволив сьв. Отець передати Єзуїтам новіцят Василиянів в Добромилї з усїма приналежними добрами, і 85.000 г. в цїнних паперах та 18.000 г. готового гроша. Сьв. Отець жадав ще від Василиянів, щоб вони йшли сьлїдом сьв. Иосафата Кунчевича, колишнього гнобителя правовірної Русї, та може й не подумав про те, що з ласки Єзуїтів, яких 20 років пізнійше, опиняться в руках польських шлахтичів, а деякі потім і в жидів, Василияньські фільварки: Висоцко, Бабянка, Задарів, Сокулець, Волсвин, Латня і Шаласин, і то за безцін, щоб полатати діраві шляхотські кешенї.

Під той час, як благородні і неблагородні Поляки мирились з одним-одиньцем Кулїшом, виточили вони ще процес Наумовичови „за зраду стану". Наумович був завзятим москвофілом і пустився тою ж дорогою, котрою пійшли сьвященники-сьвятоюрцї, Попель і Цибик. Я знав їх обох як моїх учителїв гимназіяльних. Були се люде чесні і великі твердолоби, на жаль тілько мало осьвічені, і тая мала їх осьвіта а ще більше напасти Єзуїтів та Поляків пхнули їх у той вир москвофільства, з якого не було для них вороття. Ото ж почалась польсько-єзуїтська гонитва за москвофілами-сьвятоюрцями, та не тілько за ними. Чиясь рука сягала і до немосквофіла — приятеля Кулїша. Навіть не в білий день, а опівночі, приходить до моєї хати, у Відні комісар поліциї з двома конфідентами і, представившись, питає, чи я знаю Наумовича. — „Імя знаю, а чоловіка нїколи не бачив, але Ви, п. комісарю, попали на (Holzweg) хибну стежку." — „Побачимо", каже він — „я маю наказ перешукати Вашу хату." — На столї лежала, наче приготовлена, цїла копиця листів Кулїша, і Ів. Білозерського. Забрали їх і пійшли. Зараз другого дня подали польські газети

вістку, що привезуть до Львова і „osobistosc z Wiednia“. — Потім переглядали ті листи у Львові в суді краєвому, і чиясь рука підчеркнула червоним олівцем в листї Білозерського слово „сьвітло“, (див. ст. 16.) а в листї Куліша, в котрому згадано про виданнє „Хуторної Поезії“, здавалось комусь ось що підозрілим: „Вірші торкають ся найважнїйших квестій українських, усього того, що болить у нас із 1847-го року, котрий описую в „*Історичньому оповіданню спереду*“. Крім того попідчеркувано імена осіб, або коли була згадка про які гроші. Шукали „зради“, нишпорили, розпитували навіть Куліша у Львові, та, не знайшовши нічого, до чого б можна було учепитись, вернули кілька місяців потім моїй „особістоцї“ всї листи.

Від тої єзуїтсько-польської, так огидної як глупої, напастї, після якої я опинився в одному коші з Наумовичом, брала мене велика досада. Тая напасть викликала в мене і немале пригнобленнє, тим більше, що тодї і моя мати померла. Хоч я був певний, що в листах нічогісінького нема, до чого можна б причепитись, та що ті листи могли б бути не до смаку скорше російському, як австрийському, правительству, яле я не міг позбутись пригноблюючої думки, що моя будуччина на унїверзитетї загрожена, нї, рішена. Менї не сходило з думки значеннє девізи денунциянтів: Calumniare audacter, semper aliquid haeret. Та хиба ж мало цьвіту руського народа побив мороз єзуїтсько-польського денунціаторства і за наших часів? Хто з нас того не знає? На моє щастє той мороз не заморозив мене. Але треба було, не подвоїти, а потроїти енергію духа і працї, щоб остоятись, і ось я собі і досї стою.

Ото ж коли тая єзуїтсько-польська драча з руським народом починалась і вже хапала свої жертви, стали і Поляки миритись з Кулїшом. Зміркувавши небезпечне положеннє друга, став я остерегати його в листах і просити, щоб чим скорше покинув Львів і приїхав до Відня.

Щоб представити як Куліш, ще у Львові бувши, думав про „згоду“ Поляків, подаю тілько один його лист.

1882, квітня 23. н. ст. зі Львова.

Дорогий наш Лікарю!

Що Ляхи здеморалїзовані, се річ певна; тілько ж бо сей здеморалїзований народ недавно мав серед себе Міцькевича, а тепер має Крашевського, велетня умственної і сердечної енергиї, та й инших доволї людей, котрі репрезентують його добре. Ляхи вибиваються спід єзуїцтва мужественно. Вони не тратять духу свого, дивлячись на зрадливу полїтику своєї аристократії і грошоманії. Тай се чого небудь стоїть, що підхопили мій протест против прелацтва дружно.

А що вони так погано обійшлись з Вашими науковими працями, то се дурна полїтика національности, рівноважна з полїтикою сьвятоюрців і народовців. Не всї вони в сьому грішні, і можуть такі гріхи ще викупити. Не вимагайте від них того, щò сьвідчило б здоровий, не надвережений народнїй організм. Буде з нас і того, що вони перемінять свою полїтику до Русї. А вони перемінять її.

Лист Ваш ношу при собі і читати му його всюди, де заговорять про польську шляхетність. Нехай Вас те заспокоює на рахунок Ляцький, що Ваші земляки святоюрцї ігноруюють Вас іще гірше, а шевченківцї рохкають проти Вас кабанами. Пулюя для них і на сьвітї не має, наче він який Турчин, і не Русин. От народ без пуття, без чести і поваги, без правди у завітах предків диких*). А в Ляхів се все єсть, дарма, що Єзуїти їх заїли.

---

*) „Шевченківцї“ сердились на мене за те, що я не покинув Кулїша. Иншої вини не знаю за собою, бо не можу допустити, щоб вони сердились за виданнє „Нового Завіту“, хоч вони тодї зовсїм його „зігнорували“. Деякі радикали вважали переклад сьв. Письма навітъ як „найбільшу дурницю“. Вони зігнорували і мій первий переклад молитовника (1871), котрого майже цїле виданнє я потім подарував, коли добре затямив, Просьвітї. — Під словами „нарід без пуття...“ треба розуміти не руський нарід а тих небагацько людей, що бойкотували Кулїша. Я ще й думаю, що Кулїш представив тими словами відношеннє Львівських народовців більше до себе як до мене.

Аби як читати руську історію не подобає мені, а читаючи її добре, я мушу занедбати моє писаннє; а в мене його на думці багато. Да і неволя! А я привик робити, що і як мені хочеть ся. Ще ж до того на університетську катедру дивити муться як на награду. А в мене таке правило:

„Ти царь, живи одинъ, дорогою свободной
Иди, куда тебя влечетъ свободной умъ,
Усовершенствуя плоды высокихъ думъ,
Не требуя наградъ за подвигъ благородный.“

Беатриче наша вже дома. Маю лист від неї з Київа. Там її ждав брат Александер, щоб їхати вкупі в Мотронівку.

Первого видання „Крашанки“ було 500; сього другого, котре певно вже і Ви одержали, напечатано 1200. Ми побачимо, які Ляхи, на тому, як вони приймуть „Послїсловє“.

Коли любиш, люби дуже,
А не любиш, не жартуй же.

Хотїлось би мінї скорше з Вами побачитись і подержати Вас коло мого серця, та Шекспір не пускає. Мушу його і скіньчити (1-й том) і лад йому дати.

Заїду в Краків, а з Кракова напишу, щоб замовили, спасибі Вам, для мене в готелю chambre bien retiree.

Ваш Кулїш.

Через якийсь час опісля, 11-го мая, писав Кулїш до мене: „Я без Вас не зачну нїчого, одного прошу Вас нікуди не дївати грошей, котрі маєте в руках. (Було їх дуже мало, шкода й казати. П.) Тепер мінї будуть гроші нужні, як приїду в Віденъ: бо мушу давати задатки на друкарню, котру хочу заложити ві Львові. Не лякайтесь: я ще не зробив нїякого заказу.“

Се був останнїй лист зі Львова, а незабаром потім, 27-го мая, приїхав Кулїш до Відня, і мабуть ще й тепер була в него віра в польську благородність. Він здається

ще надіявся, що дорога лагоди з Поляками не скінчиться на самих компліментах, і вийде на користь руському народові, бо, приїхавши до Відня, зараз прислав мені таку карточку:

„Не думайте ні про що сумне, а тілько про веселе, мій друже Іване: я Вам дам 3000 гульденів на виставу всїх Ваших аппаратів, а коли схочете фабрикувати, то й більше. Як прийду до Вас кликати обідати, то й знати мете, як я знайшов „философського каменя“. Зійшовшись потім на обід, ми не довго й балакали про „философського каменя“. При доброму осьвітленню зрозумів і сам Куліш зараз, що те, що йому досї здавалось „философським каменем“, не що инше, як нї на що негодяща жужелиця з польської кузьнї.

Про тих Поляків, що приходили до него у Львові з предложеннями, не розказував менї мій друг нїчого, а я з делїкатності і нїколи опісля не розпитував в него, хоч він був у Віднї аж до другої половини липня. Після першої розмови за обідом було польське примиреннє для нас обох скінченою справою, а кілька днїв пізнїйше рішили ми видрукувати, поки що, нїмецьку брошуру: „Vergewaltigung der Basilianer in Galizien durch Jesuiten“. Брошура починалась гуманними словами Ренана:

„Un secret instinct nous porte à être avec ceux, qui sont persécutés. Quiconque s'imagine arrêter un mouvement religieux ou social par des mesures coercitives, fait donc preuve d'une complète ignorance du cœur humain et témoigne qu'il ne connaît pas les vrais moyens d'action de la politique.“

Тою брошурою підніс Куліш грімкий протест проти насилля, зробленого на наших очах Василиянам, і представив в брошурі, як в XVII столїттю робили таке саме насилле Рутський і той же гнобитель християньської Русї, Иосафат-Кунцевич, якого сьлїдом має тепер йти Василияньська братия, та які сумні і страшні події вийшли тодї з того насилля совістї. На жаль сконфіскувала Віденьська прокураторія тую брошуру і, скілько тямлю, не подано Кулїшеві жадної причини, за що її

сконфісковано. Тому не можу подати дословного змісту тої брошури, але, щоб зрозуміти її вагу, вистарчить навести з неї хоч історичний документ, не підпадаючий конфіскаті. Є се Касандровий поклик вченого і гуманного руського магната, і польського канцлєра, Льва Сопіги, що 1662-го р. писав до полоцького метрополита Кунцевича:

„Ви поводитесь більше пустими утопіями і особистою ненавистю, як любовю до ближнього, а тим часом роздуваєте ті небезпечні іскри, що всім нам грозять всеруйнуючим пожаром. Ви пишете, що політика оглядаєть ся на козаків, а я додам ще, не тілько політика, але й правительство, бо послух їх приносить державі більші користі, як Ваша преславна унія. Ви пишете, про навертаннє відпавших од віри і так дальше. Читайте Ви писання про життє побожних епископів, читайте книги сьв. Хризостома. Ви не знайдете там ні нарікання, ні протестів, ні сьліду процесів, ні доносів, ні переслухування сьвідків, ні жалоб перед судами в Антиохії або в Константинополї задля потерпівшого гонення, задля позбавлення людей урядових місць, або задля покарання сьвященників смертю. А як у вас? У краєвих судах, в маґістратах, трибуналах, ратушах, епископських канцеляриях, всюди безліч жалоб і протестів. Такими вчинками не тілько не обезпечите унії, ні, Ви розірвете і останнє пасмо любви між людьми в громаді і наповните сваркою і ненавистю всї суди і сойми.“

„Ви кажете, що маєте право відпавших унїтів топити, стинати і так дальше, а евангелиє Боже строго забороняє пімсту; се і про Вас сказано. Ви кажете, що на соймах шкодливі голоси підносять ся, не тілько проти унії, але й проти всього правовірного римсько-католицького клєру. Хто ж винен тому? Сама унія!“

„Коли Ви робите людям насилле їх совісті, коли замикаєте церкви, щоб люди, як безвірні, гинули без служби Божої, без християньських ритуалів і тайн, коли надуживаєте королївську ласку і муніфіценцию, то робите все те не питавши нас. Коли ж ходить о те, щоб при-

глумити ворохобню народа, що постала в наслїдок Вашого нерозуму, то жадаєте нашої оборони! Тому то й думає противна сторона, що ми змовились з Вами, щоб насилувати сумлїннє людей, та непокоїти їх, чого однакож нїколи не було. Вдовольняйтесь тим, що ми живемо в унїї з Вами. Держіть її для себе, та не наражайте нас на спільну ненависть, а себе самого на небезпечу і пониженнє перед цїлим народом.“

„Ви радите, щоб всїх прогнати з краю, хто не пристане на унїю і так дальше. Боже борони! Наша вітчина нехай не зазнає такого страшного беззаконня! Вже за давних часів запроваджено в тому краю сьвяту римсько-католицьку релїґію, і як довго вона не мала послїдовательки в побожностї і в послуху для сьв. Отця, поти славилась любовю до мирного життя і своєю потугою в державі. Тепер же, коли вона приняла до себе неспокійну і сварливу приятельку, мусить задля неї зазнати багато нарікання та обурення у кожному соймі, у кожному зборі та у кожному засїданню. Здаєть ся менї, що було б лучше, і для людей кориснїйш, позбутись такої сварливої приятельки.“

„В нашому краю не було нїколи такого неспокою, якого наробила тая преславна унїя. Ви настановляєте таких сьвященників, що в церкві більше руйнують, як будують. Покажіть, кого Ви з'єднали тою Вашою суровостю, тим замиканнєм і опечатуваннєм церков? Ви втратили й тих, що в Полоцьку були до Вас прихильними. Ви поробили з овець вовків, і спровадили небезпечу на край, а може й погибіль для всїх нас католиків. Ось овочі Вашої преславної унїї!“

„Ви пишете, що все те наказав Вам найвисший пастир. Волї найвисшого пастиря противитись, се була б проклятття достойна спокуса. Але я скажу отверто: якби сьв. Отець знав, які небезпечі постають в нашому краю в наслїдок Вашої унїї, то він, я не сумнїваюсь, дозволив би Вам все те, чому Ви так запекло противитесь.“

„В наслїдок всього того велить Вам король в Могилові печатї познїмати і церкви повідчиняти. А коли Ви

не зробите того, то я сам велю, на розказ Єго Королівської Милості, печаті позніматн і церкви повіддавати. Жидам і Татарам не заборонено у королївських землях мати свої синаґоґи і мечети, а Ви замикаєте церкви християньські!“

„Вже з усїх сторін йде чутка, що правовірні піддані задумали всяку звязь з нами зірвати, і всюди ходять слухи, що вони раднїйш прийняли б підданьство у невірних Турків, як терпіти таке насилле совісті. Що до Полочан і других ворохобників, то може вони й справдї такі; але Ви самі дали причину до тої ворохобнї.“

Подавши в брошурі отой історичнїй документ, таке одважне як і рішуче слово гуманного канцлєра кн. Сопіги, каже Кулїш до сучасних Поляків-миротворців:

„Ви Поляки, ученики і „піонєри“ европейської культури, боїтесь, щоб „дика“, для цїлого цивілїзованого і свобідного сьвіта страшна, московська сила, наче все руйнуюча повідь, не залила Карпатської країни, як колись позаливала окраїни европейської цивілїзациї над Днїпром? Ну, і що ж ви починаєте проти того? Ви робите те саме, що колись нещасні предки ваші вкупі з Єзуїтами робили і — довершили: Несправедливостю не з'єднаєте ви собі руського народа, а чи може ж бути більша несправедливість, як віддавати його на самоволю Єзуїтам?“

Тая нїмецька брошура була друге і останнє „Послї словіє“ до удаваної польської згоди з Кулїшом, до якої, — се треба зазначити — не Кулїш, а самі Поляки дали почин, запрошуючи його на свій бенкет.

Тепер вернемось до критики п-а Франка. Він каже, що Кулїш витратив гроші „якогось патріота“, передані йому на виданнє „повного“ перекладу Шекспіра, і видрукував ще „два безцїльні видання: „Die Vergewaltigung des Basilianerordens“. Як же міг „якийсь патріот“ давати а Кулїш брати гроші на „виданнє“ повного перекладу, коли його тодї ще не було і — досї нема? Чи брошура Кулїша була „безцїльна“, се нехай кожний сам після того розсудить, що тут про неї сказано. Я вдовольняюсь,

на доказ, як поверховна критика п а Франка, тілько зазначити, що критик не бачив „двох“ видань брошури, і не міг бачити, бо виданнє в руській мові не було видруковане. Треба також сумніватись, чи критик читав хоч німецьку брошуру, що, як вже згадано, була свого часу сконфіскована. В Куліша осталось тілько кілька екземплярів, тому була його брошура вже в 80-тьох роках великою бібліографічною рідкостю. П. Франко подав навіть зовсім не докладний заголовок, і тому треба догадуватись, що він так тілько чував про тую брошуру.

Сам Куліш пише в листї до князя Шаховського (44. том *Русского Обозрѣнія)* ось що про свою брошуру:

„Противъ зловредной папской энциклики протестовалъ я въ 1882 году нѣмецкою брошюрой: „Auferstehung des Rutzki und Kuncewitsch in Galizien“. (Се переклад заголовка руської рукописї. Здається і сам Куліш не мав під рукою Віденьського видання брошури, і переложив по німецьки руський заголовок. П.) одновременно съ этою брошюрой долженствовалъ появиться въ Лейпцигѣ малорусскій текстъ моей брошюры. Но лейпцигскій книгопродавецъ Герардъ возвратилъ мнѣ мою рукопись, отказавшись печатать ее на мой счетъ, „потому, что она была конфискована въ Вѣнѣ“.

Пан Франко назвав ще й „Крашанку“ і „Хуторну Поезію“ два видання „ні на що не потрібні“. Колись читав я „Крашанку“ і знаю, що наші патріоти дуже сердились і лаяли тую книжку як і „Хуторну Поезію“. Тепер нема в мене під рукою „Крашанки“ але є „Хуторна Поезія“. Я читав її кілька разів, та все — з одушевленнєм! Згадана німецька брошура Куліша була громовим протестом проти насилля єзуїтсько-польського, а „Хуторна Поезія“ се такий же протест проти варварського насилля московського, а ті сліпуючі земляки, що у 80-тьох роках лаяли „Хуторну Поезію“ і Куліша, гасили тим народнього духа і сьвідомість національну. Не допускаючи, щоб піднесений Кулішом протест проти варварського самодержавія лунав по всій Україні, допо-

магали ті земляки несьвідомо російському самодержавію!

Коли п. Франко може й читав „Хуторну Поезію“, то певно читав її поверховно і з упередженнєм. Те доказує його критика з лехкої руки та ще й те, що він, як один з редакторів Літ. Наук. Вістника, пропустив в тому журналї видумку, що Шевченко і Кулїш були членами Кирило-Методієвого брацтва в Київі. (Л. Н. В. 1905.)

В „Хуторній Поезії“ пише Кулїш виразно, що він і Шевченко до того брацтва не належали, та що він навіть в одній російській газеті протестував проти тої видумки III-го оддїлення імператорської канцеляриї, та що цензор не дозволив того надрукувати.

Якийсь автор І. Ф. (чи не Іван Франко?) написяв в 9. ч. „Громадського Голосу“, згадуючи про петропавловську кріпость в Петербурзї, що там покутували в 1847-му роцї „апостоли кращої долї України, Шевченко, Костомарів, Кулїш і инші товариші Кирило-Методієвого братства“.

При нагодї скажу ще, що деякі наші лїтератори вже від 45 років пишуть біографії „батька“ Шевченка, а від 23 років лають „Хуторну Поезію“, та замість її читати, переписують історичну фабулу про Київське братство один від другого, а коли я післав сього року спростовання до поважнїйших руських газет, то вони чогось то бояться того спростовання. Один редактор мовчить, а другий вимолюєть ся: „Вибачайте“ — каже — „ми не полємізуємо“. Сьміх і горе з тою своєю цензурою!

От же з якого боку не приглянутись до критики п-а Франка, то вона поверховна, покривлена і несумлїнна. Бо де ж тут є сумлїннє, плямувати докором за „непочесну ролю“ память такого діяча, як Кулїш, що пів столїття працював для України і лишив для неї немалі лїтературні скарби, якими і сам критик користувався. Таким докором міг п. Франко бризнути чоловікові, в якого нема честї, а не благородному Кулїшеві, що не тільки працював з пожертвованнєм, але й любив свою Україну з одушевленнєм! Писати про „непочесну

ролю“ Куліша, та ще в передмові до його власної літературної праці, і за життя його дружини, високо заслуженої пані Кулішевої, не мавши навіть від неї дозволу на виданнє тої праці, се вже велика грубість чуття, на яку ще ніхто окрім дра Франка досі в нас не здобувся.

Сповідь дра Франка перед Поляками.

І хто се плямує память Куліша і вимахує на всї боки письмацькою нагайкою?

На се питаннє відповість нам сам п. Франко. Передо мною книжочка, на якій не подано року, кажуть, що видрукована 1897-го року: „Biblioteka Mrówki. Obrazki galicyjskie. Nr. 287—289. Lwów. Nakładem księgarni polskiej.“ Недавно, що її прислано менї.

Се лїтературне добро дешевеньке, коштує тілько 30 сот. Зараз на первій сторінцї, в передмові, представляєть ся ш. автор „z obowiazku przyzwoitości“ польській публїцї, і подає: „Nieco o sobie samym“. Сказавши про деякі свої „patologiczne przymioty, zwykłe cechy rzemiosła pisarskiego“, ставить потім позитивне питаннє:

Was ist denn an dem ganzen Wicht
Originell zu nennen?

і каже дальше:

„Na to pytanie Göthego odpowiadam: Chyba to, że jestem Rusinem, pochodzącym prawdopodobnie od zrusinionych kolonistów niemieckich.“

От же ш. автор не простий Русинисько, а „höhere deutsche Kultur“! Дальше сповідається перед Поляками наш культуроносець, і признаєсь передовсїм до гріха, „który mi“ — каже — „wielu patryotów poczyta za śmiertelny: nie kocham Rusinów. Wobec tej goracej miłości, jaka dla bratniego plemienia“ — отже не народа! — bryzga często (!) ze szpalt polskich pism zachowawszych, moje wyznanie wydać sie może dziwnem. Lecz cóż czynić, kiedy

prawdziwe. Nie jestem już w wieku naiwnych i zaślepionych kochanków, i mogę o takiej delikatnej materyi, jak miłość, mówić trzeźwo. I dlatego powtarzam: nie kocham Rusinów. Tak mało pośród nich znalazłem prawdziwych charakterów, a tak dużo małostkowości, ciasnego sobkostwa, dwulicowości i pychy, że zaiste nie wiem, za co bym miał ich kochać, nawet pominawszy te tysiące większych i mniejszych szpilek, jakie mi, nieraz w najlepszej intencyi, wbijali pod skórę. Rozumie się znam pare wyjątków, pare osobistości czystych i godnych wszelkiego szacunku miedzy Rusinami (mówię o inteligencyi nie o chłopach!) lecz te wyjątki niestety tylko stwierdzają ogólny wniosek.

Przyznam się do jeszcze większego grzechu: nawet Rusi naszej (якої нашої, може й польської?) nie kocham, tak i w takiej mierze, jak to czynią, lub udają, że czynią, patentowani patryoci. Co w niej mam kochać? By ją kochać jako pojęcie geograficzne, na to zbyt wielkim jestem wrogiem czczych frazesów, zbyt dużo widziałem świata, bym miał utrzymywać, że nigdzie niema tak ładnej przyrody, jak na Rusi. By kochać jej dzieje, (чи не козацькі п-е авторе?) na to zbyt dobrze je znam, zbyt gorąco kocham ideały ogólno ludzkie sprawiedliwości, braterstwa i wolności, bym nie miał czuć, jak mało w dziejach Rusi przykładów prawdziwego ducha obywatelskiego, prawdziwego poświęcenia, prawdziwej miłości. Nie, kochać te dzieje bardzo trudno, bo prawie na każdym kroku trzebaby chyba płakać nad niemi. Czy może mam kochać Rus jako rasę — tę rasę ociężałą, niesforną, sentymentalną, pozbawioną hartu i siły woli, tak mało zdolną do życia politycznego na własnem śmieciu, a tak płodną w perekińczyków najrozmaitszego gatunku? Czy może mam, kochać świetną, przyszłość tej Rusi, której nie znam, dla której świetności żadnych nie widzę, podwalin? (Ось якої засьпівав!)

Jeżeli mimo to czuję się Rusinem i według możności i sił mych pracuję dla Rusi, to, jak widzisz szanowny czytelniku, wcale nie z powodów sentymentalnej natury. Skłania mię do tego przedewszystkiem poczucie psiego obowiązku. Jako syn chłopa ruskiego, wykarmiony czarnym chłopskim chlebem, pracą twardych rąk chłopskich, poczuwam się do obowiązku, pańszczyzna całego życia odrobić te szelągi, które wydała chłopska ręka na to bym mógł się wydrapać na wyżynę, gdzie widać światło, gdzie pachnie swoboda gdzie jaśnieją ideały wszechludzkie. Mój patryotyzm ruski, to nie sentyment, nie duma narodowa, to ciężkie jarzmo przez los włożone na moje barki. (Бодай же того прадіда, німецького кольоністу, що зробив дурницю і запроторив свій рід в таке ярмо!) Mogę się zżymać, mogę po cichu przeklinać los, że mi włożył na barki to jarzmo, ale zrzucić go nie mogę, innej ojczyzny szukać nie mogę, bo bym się stał podłym wobec własnego sumienia. (Ось дісталось і зрущеному німецькому кольоністові за те, що покинув свій „Vaterland über Alles“). I jeżeli, co ułatwia mi dźwiganie tego jarzma, to widok tego ludu ruskiego, który, chociaż gnębiony, ociemniany i demoralizowany długie wieki, chociaż i dziś ubogi, niedołężny i nieporadny, przecież pomału podnosi się, czuje w coraz szerszych masach żądzę światła, prawdy i sprawiedliwości, i szuka dróg do nich. A więc warto pracować dla tego ludu, i żadna uczciwa praca nie pójdzie na marne.

Nazywają mię nieraz gorliwi patryoci polscy nieprzyjacielem Polaków. Co mam powiedzieć na taki zarzut? Czy powołać się na świadectwo tych Polaków i Polek, których kocham, których wysoko cenię i dla których mam wszelki szacunek?

Буде здається досить і того, що тут дословно наведено От же, знаємо тепер, що вільно п. Франкові і „кохатись“ з Поляками, а Кулїшеві не вільно навіть шанувати хоч

би найкрасшу польську інтелїґенцію і вислухати її предложення. Се „непочесна роля“! — Хто хоче більше довідатись про тую сповідь п-а Франка, нехай загляне до його книжочки. Та ще кілька слів. Щоб не подумала польська публїка, що се тілько пусті запевнення, кінчить п. Франко свою сповідь так: Ruskie przysłowie mówi: Nie rob się słodkim, bo cie zliza, nie rob sie kwasnym, bo cie opluja. A w takich opowiadaniach o sobie samym nic łatwiejszego, jak wpasc w jedna lub druga ostateczności. Czuje, ze i tak juz powiedziałem nie jedno, za co mi sie z roznych stron dostana ciegi, ale niech i tak bedzie! Tego, com powiedział — *nie cofne* i zakończe przysłowiem ruskiem: „*Dobre tak mojij zinci, naj mene bjut.*“

От так малює Франко Русинів, Русь і — себе самого. Я старався зрозуміти його думки та не знаю, як погодити паньщиняно-підяремну любов його до руського хлопа і почуттє „песячого обовязку“ з теорією „Rusi jako rasy“? Хиба ж хлопи руські не раса, та й ще не найбільша частина сякої то і такої руської раси? Як же можна не любити хлопську расу і — „любити хлопів“? Се для мене тайна.

П. Франко не любить руської інтелїґенції, вийнявши „pare osobistosci czystych i godnych miedzy Rusinami“. Як долїчити до тих „czystych“ і ш. критика, то се такий безмірно малий процент для 30-мілїонового народа, як безмірно велика зарозумілість і несумлїнність культуроносця!

Та хоч не любить п. Франко руської інтелїґенції, але він любить „хлопів“, для яких варто йому працювати. Але ж і ту велика путанина. Він любить тілько хлопів, а що ж тодї, як декотрі з них видрапаються „na wyżyne, gdzie widac światło“, та понадягають на себе красшу одежу? Се будуть вже не „хлопи“, а знов руська „інтелїґенція“. Чи для неї не стоїть вже працювати? А коли стоїть, то чому тепер шкода дрові Франкові працї (розуміється не тілько своєї але й чужої!) для дїтей руських сьвященників, учителїв, урядників, адвокатів, лїкарів,

купців, економів і маломіщаньства? Чи нехай пропадає тая „негідна“ буржуа — Содома?

А тепер аж просить ся питаннє:

Як працює п. Франко для руських хлопів?

Може то для хлопів писані ті безконечні його статї, тая балаканина про легенди сьв. Клементія в Корсунї? Я думаю, що се письменьське добро для них зовсім не годиться. Не легенд їм треба. Наслухались вони й так досить байок і всякого знахарства. А може ті легенди писані для руської інтелїгенції, і вони їй потрібні? І те нї, і ще раз нї! І їм треба науки, а не легенд, хоч би вони були про найбільших сьвятих. Ми жиємо тепер в 20-му столїттю, і всї культурні народи завдячають свій добробит і силу, свою красшу долю, не легендам і науковому знахарству, а позитивним наукам, яких є багацько, а кожна з них така величезна, що, хоч би жив чоловік 50 або 100 років, то того життя ще мало, щоб хоч в однїй науцї добре розглянутись. Легендами і пустим галасуваннєм про поступ і науку та киданнєм на всї боки нащіпаними науковими фразами нїчого на сьвітї не вдіємо. Хто розумний, — хлоп чи сурдутовець інтелїгент, — буде тратити предорогий час на хоч би як високопарні і „наукові“ легенди? Можна собі їх писати, щоб заробити гонорар, коли вже не змога іначе заробляти, але легендами нїкого не навчиш, як на сьвітї жити і як вибиватись з духової, економічної і социяльної неволї. Хиба мало ще для нас гіркого досьвіду, тай чи самі тепер не бачимо, як всї народи на сьвітї в перед ідуть, а 30-мілїоновий руський нарід і в Росії, і в Австрії, і в Угорщинї, і за морем, далеко далеко позаду з торбою остався, і так тілько штигулькає. А чому? Бо доброї науки в него не було, тай тепер ще її дуже дуже мало. Вороги дусили наш нарід, хлопів і панів, а свої гасили духа, і годували руську інтелїгенцію мертвеччиною: лїнгвістерією — тарабаршиною, легендами, віршованими

фантазіями і всякою непотребою. Треба ж нам вже раз зрозуміти, що живий живе, не тілько гадати, але й робити мусить.

Та легенди ще далеко не вся „праця“ п-а Франка. Він безутомний критик, і критикує все і всїх. Руську критику вважає він, можна б сказати, за свій монополь, відколи належить до редакції Л. Н. Вістника, журнала наук. тов. ім. Шевченка. „Swierzbiaczka do pisania i poped do obserwowania życia ludzkiego“ се його, як сам каже, „patologiczne przymioty“. І що ж, може тая критика яка, для хлопів годяща, позитивна праця? Яка ж користь для них з тої шарпанини з нагоди всїх руських ювілеїв, або з того його зводження рахунків з людьми, колись дружнїми і не дружнїми? Чого стоять для хлопів всякі „студійки“ і невірні критики лїтературних, п-у Франкові не любих праць? І ті критики не для хлопів, а для кого, не знаю.

Є ще більше письменського добра п-а Франка, здобутків його „pisarskiego rzemiosła“, що не для хлопів годяться, та не стану їх перелїчувати, але зупинюсь тілько ще при такій його „працї“, що виразно призначена для хлопів; вона і для мене, як одного з перекладачів сьв. Письма, трохи цікава. Се обємиста: „*Поема про сотворенє сьвіта*“.

Тая „Поема“, видрукована сього року в 11-тьох числах „Громадського Голосу“, починаєть ся такими словами: „Наші поборники (хотїв здаєть ся сказати: борцї або подвижники) правовірности, а властиво темноти та безмисности серед народа, дуже сердять ся на нас, що ми силкуємо ся, не лише осьвіченим верствам, але й простому народови подавати здобутки новочасної науки“ — От же ся праця для хлопів, і яке ж се добро?

Про все те, що автор дальше подає в „поемі“, скажу від себе, — і я певний, що багацько сьвітських інтелїгентних Русинів так думають, — ось що: Іван Франко се не Іван Гус. Він не воює проти надужитків „попів“ і „панотчиків“; він бере під ноги благородні почування руського народу, його релїгійне почуттє, а се вже не те саме. Тай

„панотчики“ тілько „нарікають“ на дра Франка, а він робить щось більше навіть давним другам своїм! Релїгійне почуттє потрібне і чоловікові найбільшої науки, як вода або повітрє, або скажім, як поезія віршована і не віршована, а навіть ще більше. Се може скорше зрозуміє Франко, він бо й поет! Тай сам він пише, зараз кілька стрічок дальше, що і Дарвін „зовсїм не був безбожником“, що він „по свойому був чоловік глубоко релїгійний“. То чи не годило б ся і авторові поеми бути таким, або хоч шанувати релїгійне почуттє свого народу? Моя покійна мати була дуже релїгійна, і я від серця шанував те її релїгійне почуттє, хоч воно не таке було, як моє. Коли б вона тепер ще жила, то хиба б я поважив ся подавати їй „науку“ п-а Франка? Нїколи! Яке ж мав би я право, подавати тую науку і доптати релїгійне почуттє чужої матери, або батька, або чужих дїтей? Може се робити тілько той, хто додумав ся до теорії „Rusi jako rasy, dla ktorej swietnosci zadnych“ не бачить „podwalin“, той, хто довчив ся до підяремної „любви з песячого обовязку“.

Франко не каже, чи треба і „глубоку релїгійність“ Дарвіна нищити, бо треба б йому станути на прю з Дарвіном і з науковим сьвітом, а се небезпечний почин; можна лехко осьмішитись! Тому, здаєть ся, і мовчить він. От же можемо брати за правду, якій і п. Франко не перечить, бодай не сьміє явно перечити, що і найбільшому вченому вільно бути „глубоко релїгійним“. Але „по свойому“, скаже він. Добре: „по свойому“. Чому ж не вільно „по свойму“ і попові і хлопові? По моїй думцї мають вони навіть більше на те право, як вчені люде. Бо вчений, коли покидає які „попівські“ вірування, то робить се аж тодї, як вже знайшов „свої“ наукові вірування, відповідні до свого наукового знання, навіть не до цїлої науки. Бо цїлої науки він не знає і не може знати! Се його релїгія „по свойому“, і тая релїгія науки буде певно зовсїм инша в такого вченого, що знає добре фізику та ще трохи математику, хемію або астрономію, і в такого, що вивчив тілько порівнуючу филологію Макса Міллєра, та знає ще й трохи латиньську і грецьку мову.

А що ж буде з маловченим „інтелїгентом“ і з невченим „хлопом“, коли взяти їм релїгію? Хиба досить для них кількох нумерів „Громадського Голосу“, і кількох книжочок п-а Франка та легенд про сьвятих, щоб їм і собі утворити „по свойому“ релїгію? Хиба видумають вони що розумного без основного знання наук: геології, астрономії, математики, фізики, хемії і т. д.? Нїчого свого вони не поставлять! Ex nihilo nihil fit! казав Нютон. В голові і в серцї недоука мусить постати тогувабогу, а що буде тодї, нехай кожний сам собі скаже.

В своїй „Поемі“ вчить п. Франко не тілько хлопів, як розуміти Біблїю, він вчить і людей інтелїгентних, як треба перекладати сьв. Письмо на нашу мову. Навіть здається, що се головна цїль тої „Поеми“. Вислухаймо тепер п-а Франка.

Переклади сьв. Письма перед критикою дра Франка.

Критикуючи переклад Біблії „доконаний небіжчиком Кулїшем, а доповнений професором Пулюєм та Ів. Нечуєм-Левицьким“, пише п. Франко в 5. ч. „Громадського Голосу“ так:

„Переклад такої книги, як Біблія, повинен бути або популярний, то значить, мовою своєю зрозумілий для широкої маси народа, або науковий, то значить такий, щоб докладно передавав зміст і значінє кождого реченя первовзору. В однім і другім разї треба аби перекладач сам добре розумів той первовзір, а потім старався передати його иншим так, щоб і вони зрозуміли його не инакше, як він. На жаль небіщик Кулїш не лише, що не знав зовсїм гебрейської мови, якою писані сьвяті книги жидівські, — він не знав також порядно анї грецької, анї латинської мови, на якій єсть давні і важні переклади тих книг, та не знав порядно анї нїмецької, анї французької мови, на яких є нові наукові переклади і працї про сї книги. Тому то в многих місцях свойого перекладу він іде якось на помацки; так і видно, що чоловік сам не знає гаразд, що він пише. До того ще Кулїш задумав

зробити свій переклад взірцем української мови і замісь говорити по просту та ясно, він пішов підпускати якусь церковщину та дячківщину, всякі „рече“, „глаголе“, „воїнство“, „гласи“, „печалї“ і т. и., та зробив свій переклад ще менше відповідним для широкої народної маси. Оттим то не подивуйте, коли я далї, покликаючи ся на Кулїшів переклад, важнїйші місця буду подавати в своїм перекладї“.

Щоб надати своїй критицї більше ваги, каже п. Франко, що переклад сьв. Письма не оправдує надїй, які покладав на нього „широкий загал Українцїв“. Побачимо зараз, який се той загал Українцїв. Щоб се кожний зрозумів, подам виписку з листу д-а Нечуя-Левицького, писаного до мене з Київа 5-го Лютого с. р. „Багато ж Вам клопоту“ — пише він — „наробив цей переклад та одняв у Вас багато часу! Ми тут усї вже й не знаємо, як дякувати Вам за цей клопіт та труд, що Ви понесли за справляннєм при корректурі самого текста. Шість місяцїв часу! (Далеко більше П.) Я вже й сам не знаю, як і дякувати Вам. Я прочитав вже сливе усей переклад і не знайшов нїгде недокладности й недоладности.“

З нагоди ювілея д-а Левицького поставив його п. Франко, яко знавця української мови, незрівнано висше Кулїша (Л. Н. В. 1905, 1 кн.) і той знавець, що удостоїв ся лаврового вінця від п-а Франка, і переложив майже четверту частину Старого Завіту, не знайшов „нїгде недокладности й недоладности“, і дякує в імени „усїх“ українських патріотів, а що найменьше в імени усїх Кієвлян! Я лишаю тепер судові ш. читачів, відповісти собі на питаннє, який „широкий“ той „загал Українцїв“, що в його імени накинув ся п. Франко на переклади сьв. Письма, та ще як раз в таку пору, де важиться питаннє, чи пустить самодержавіє наше сьв. Письмо на Україну! Нехай вони ще й судять, чи се „почесна роля“, яку взяв ся грати др. Франко в нашому письменьстві . . . а ми приступимо тепер близше до самої речі.

П. Франко говорить залюбки в імени „вселюдського поступу і наук“, тай тепер подає він, як каже, „здобутки

новочасної науки“, і додає виразно, що „наука не признає нікому привілеїв“. Так, нікому, і се дає мені право приложити до „Поеми“ дра Франка наукову міру, і то не дуже строгу тай зовсім не богословську!

Він каже, щоб докладно передати зміст і значенє первовзору, мусить перекладач сам добре розуміти той первовзір, але Куліш „зовсім не знав гебрейської мови“. На той закид одвічаю: Коли б сам критик був добре переглянув хоч усі німецькі переклади Старого Завіту, то зрозумів би, з якою великою докладностю переложили той Завіт великі знавці еврейської мови, та що досить знати одні німецькі переклади, щоб добре зрозуміти, що стоїть в еврейському первовзорі. Але ж є ще дуже вірні переклади на англицькій, московській, польській, чешській, сербській і инших мовах. Тай сам же п. Франко подає нам зразок свого „популярного“ і „наукового“ перекладу, хоч і не знає еврейської мови. З його критики можна б то справді догадуватись, що він знавець тої мови, але хто з розумних людей повірить йому? Щоб бути знавцем мертвої мови, якою і самі Жиди за часів Христа вже не говорили, на таку науку треба віддати незрівнано більше часу, як се міг зробити ш. критик при своїх „patologicznych przymiotach i cechach rzemiosła pisarskiego“. Колись вчив ся і я еврейської мови на богословському факультеті у Відні, а, як писали мені д. Нечуй-Левицький і п-і Кулішева, то і покійний друг мій вчився тої мови, може і Франко вчив ся, але від уміння, прочитати еврейське слово, щоб ним почванитись перед хлопами, ще дуже далеко до того, щоб бути знавцем тої мови. Понюхати трохи якої мови і вже вважати себе її знавцем може тілько зарозумілий неука.

Ш. критик каже дальше, що Куліш „не знав також порядно ані грецької ані латиньської мови“, „ані німецької ані французької мови“, тому то й видно з перекладу, „що чоловік сам не знає гаразд, що пише“. На те скажу я, що сам критик не гаразд знає, що він пише, бо перед 6 роками величав він Куліша в передмові до „Гамлєта“ не тілько „перворядною зьвіздою в нашому письменьстві,

і великим знавцем нашої народньої мови, але й „добрим знавцем язиків та літератур европейських народів“. Знав же Куліш певно дуже добре свою і московську мову, і вже ті дві мови могли вистарчити, щоб його переклад вийшов вірний і гарний. До того ж знав Куліш добре англицьку, польську і церковну мову, розумів і німецьку, а як з його перекладу видно, то він і придержував ся московського видання, з еврейської мови вірно переложеного і Синодом одобреного. Се робив і д. Нечуй-Левицький в надії, що колись таки пустить Синод наше сьв. Письмо на Україну, то і порівнювати ме його з одобреним виданнєм.

П. Франко зазначує, що Куліш не знав грецької мови, якою написаний первовзір Нового Завіту. Се правда, але й правда, що знав її другий перекладач, що вкупі перкладав, та що той перекладач знав і німецьку мову, коли не лучче, то бодай так добре, як п. Франко знає. Ш. критик мусів знати, що Новий Завіт „переложили вкупі Куліш і др. Пулюй“, бо так стоїть в моїм виданню, видрукованому 1881 р. у Львові, в друкарні т. ім. Шевченка, та у всіх пізнійших виданнях біблійного товариства. Коли ж п. Франко удає, наче б то він не знає, що один з перекладачів сьв. Письма укіньчений богослов і знав грецьку мову, та пускає хлопам такого тумана, що сьв. Письмо невірно переложене, бо один з двох перекладачів не знав тої мови, то се вже не наукова критика, а сьвідома неправда, і погана шарпанина людей, що безкорисно працювали для свого народа, і щось таки доброго для нього зробили.

При тій нагоді ще згадаю, що ми переложили Новий Завіт з грецького видання: „Тес кайнѐс діатекѐс гапанта. Coloniae Agrippinae, 1866. Typis W. Hassel.“ Спільний наш переклад досьпів 1871-го року тілько до первого соборного послання Ап. Петра, голова I, 16. Як що тоді була вже в нас готова і добре обдумана норма для дальших перекладів, то ми рішились задля здоровля покинути Відень. З початком мая того року вернув Куліш на Україну, до свого хутора, а я поїхав незабаром потім до

Грималова. Там переложив я послання Петра, Иоанна, Юди і Одкриттє Иоанна, і післав ті переклади Кулїшеві 9-го Серпня того ж року, і він дістав їх від російської цензури.

Кулїш редагував в Мотронівцї те, що було переложено у Віднї, але в Грималївському перекладї, не тілько не перемінив нїчого, але й писав менї, що згоджуєсь на всї переміни, яких вимагати ме стан лїтературної мови в Галичинї, та що, коли б дїло дійшло до вмови з Лондоньським біблїйним товариством, то останню редакцію цїлого Нового Завіту віддасть в мої руки. Я і зробив її потім. Гостюючи лїтом 1879-го року в селї Молїяно, в Італії, недалеко Венеції, в мого приятеля Івана Білозерського, зробили ми вкупі останню редакцію Нового Завіту, а потім одважив ся я видрукувати його на свій кошт у Львові.

Я робив і редакцію Кулїшевого перекладу Старого Завіту 1902-го року, бо покійний друг не всьпів зредагувати його. Здається, що була в нього думка робити редакцію аж тодї, як скінчить цїлий переклад.

Що до кількох церковних слів: „рече“, „глаголе“ „гласи“ і т. д., то і по моїй думцї буде лучче, в новому виданню, поставити: „каже“, або „промовив“, „слова“ „голоси“. Про се писав я 1902-го року п-і Кулїшевій. В 70-тьох роках робили ми тую невеличку уступку з уваги на релїгійне почуттє нашого народа там, де Бог говорить, знаючи, що нарід і ті церковні слова зрозуміє, кажуть же люде: зарік ся, відрік ся, вректи, наречена, пророк, то зрозуміють і „рече“. Такої норми, задля поваги слова Божого, придержувався і Шевченко, в котрого поезіях багацько церковних слів, а за Шевченком пійшли Федькович і инші. Нехай критик і співредактор Л. Н. Вістника прочитає собі хоч: „Дванацять посланій Федьковича на цїлу соборну Україну“ в первій книжцї того журнала з р. 1904, то знайде там, окрім слів: посланіє, соборний, ще: благословеніє, глаголи, жилища, черлений і чермний, воспоють, пророчество, рече, глави, у брань гряду, грядущий, хульні начертання, время, амінь, о

Сьвяте, да сьвятить ся. Декотре слово ужите двічі або й тричі, а все те стоїть у 112 коротеньких віршах! Але ж дивно тай сьмішно, що Франко, критикуючи „дяківщину“, сам не може її спекатись, та „підпускає“ хлопам слова: „зачало“, „глава“, „книга Битія“. Він, знавець нашої і єврейської мови, переложив єврейське „рокія“ дяківським словом „твердь“. І що ж значить те слово? Може щось твердого або такого, що треба його утверджувати, прикріпляти, як крокви або стріху над хатою? Ні, се ні тверде ані мяхке, і не треба його утверджувати; „рокія“ значить „простір“, що Бог в сьв. Письмі назвав його „небом“. І чому ж поставив Франко те слово, критикуючи дяківщину Куліша? Те слово стоїть в перекладі Куліша і в московському перекладі, але ж се не наше і не московське, а церковне слово, тай аж тоді зрозуміле, коли прочитаєш, що се має бути „небо“.

При тій нагоді не можу промовчати і давнійшої критики перекладу „Нового Завіту“, видрукованої в „Записках“ наукового товариства ім. Шевченка, річник 1898, т. 26 ст. 15. Коли я так довго мовчав на тую шарпанину п-а Франка в науковому журналї, то була се полїтика того торгу, що на нього баба сердилась. Тепер же подаю тую критику тому, бо вона найкрасше доказує, яке „чисте і сьвяте бажаннє пізнати правду горить в серцї“ самого критика.

„Наївними до сьмішного“ — каже він, — „мусять видати ся сьогоднї Кулїшеві слова, що переклад сьв. Письма найважнїйша справа, важнїйша від усего иншого, і що тілько маючи сьв. Письмо, Українцї можуть думати про якісь иньші видавництва. (Де всї ті сплетнї критик позбирав? П.) Можемо догадувати ся, що люде такі на скрізь практичні, як брати Барвінські, силкувалися вияснити Кулїшеві, що в Галичинї є деякі більше наглі та пекучі потреби (Вільно було заходитись коло них п-у Франкові і всїм патріотам. Нїхто не заставляв їх до перекладів сьв. Письма! П.) і що виданий Кулїшем переклад для Галичан не принесе зовсїм нїякого пожитку вже хоч би для того, що галицькі дяки та псалтирники

далеко лекше розуміють церковний текст сьв. Письма, ніж той його переклад. Від таких аргументів Куліш закривав ся містичною фразою: „а хоч би мойого перекладу розійшлося лише десять примірників, то все таки він своє зробить“.

Зловив ся бідолашний наш критик знов на сьвідомій неправді! Хто бо вже повірить йому, щоб, не то дяк і псалтирник, а навіть вчений „панотчик“ або який інтелігент скорше зрозумів церковний текст, як наш переклад Нового Завіту? Ось таке „чисте і сьвяте бажаннє пізнати і говорити правду“ у критика дра Франка. І такі то „наукові здобутки“ друкуються в Записках наукового товаристви ім. Шевченка! Videant consules, ne res publica aliquid detrimenti capiat!

Тай коли ж то, і перед ким, закривав ся Куліш „містичною фразою“? Скілько я знаю, то деякі галицькі радикали і народовці у 80-тьох роках зовсім ігнорували виданнє сьв. Письма, а др. Франко одважився аж по смерти Куліша шарпати його в „Записках“ наукового тов. ім. Шевченка за переклад Нового Завіту. За життя Куліша не мав він до того відваги, як і не було в него відваги, щоб за життя Драгоманова до Поляків по рабськи залицятись.

Франко пише свої здогади про якісь „аргументи“ людей „на скрізь практичних“, а потім в мить ока бере ті здогади як якийсь факт і каже, що Куліш закривавсь „проти аргументів“ наведеною містичною фразою. Я ніколи і ніде не читав такої „фрази“, але знаю, що Куліш часто мовляв: „Дарма, що заборонено сьв. Письмо в Росії; воно знайде собі дорогу“, або „воно зробить своє діло“, а се вже що инше, як „здогади“ Франка.

Др. Франко знавець еврейської мови і „найновійших здобутків науки“.

П. Франко пише в 6-му ч. Гр. Голосу — „Коли порівняєте початок мойого перекладу з Кулішевим, а також із иншими церковними перекладами, то

побачите деякі ріжниці, на перший погляд невеличкі, але на правду дуже важні.“

„І так Куліш пише: „1. На початку сотворив Бог небо та землю. 2. Земля ж була пуста та пустошня і темрява лежала над безоднею; і дух Божий ширяв понад водами. 3. І рече Бог“ — і т. д. Значить, кожде зачало являєть ся окремим і в собі закінченим реченєм, і значінє їх виходить таке: в першім зачалї акт сотвореня неба й землї вже довершений, а далї Бог немов подрібно викінчує те, що не було зроблено при тім першім загальнім твореню.“ — „Одначе“ — пише критик дальше — „таке толкованє було би зовсім хибне, йому заперечують дальші рядки. Адже ж ми бачимо“ — каже — „що небо творить Бог у зачалї 6, другого дня, значить, у зачалї першім воно ще не було сотворене. Так само землю творить Бог аж третього дня (зач. 9), значить, і вона ще не була сотворена в зачалї 1.“

„Але не треба думати“, каже, „що така нісенїтниця стоїть і в гебрейськім текстї, — вина за неї спадає виключно на перекладачів. У гебрейськім текстї, як се бачите з мойого перекладу, три перші зачала творять одно реченє; в першім зачалї кажеть ся: „Коли Бог творив“,*) чи може ще докладнїйше: „Коли Бог зачинав творити небо і землю“; рівнорядно з тим друге зачало додає: „Коли земля була пуста й порожня“ **) — а властиво, як побачите зараз, коли не було землї, а на її місцї було щось инше, — тодї, — докінчує реченє зач. 3 — Бог сказав те й те, то значить, тодї розпочав ся акт твореня. От же творенє починаєть ся аж у зач. 3, а те, що названо в зач. 2, було перед творенєм. Так стоїть у жидівськім текстї і так треба розуміти ті три зачала.“

---

*) В „свойому“ перекладї поставив п. Франко: Коли Бог „сотворив“, значить: земля таки була!

**) В перекладї п-а Франка стоїть „а (коли) земля була невидима (!) й невпорядкована“.

„Зрозумієте тепер, що при такім розуміню тих слів зачало 2 набирає особливого значіня, бо воно малює нам стан перед сотворенєм сьвіта. Очевидно той, що писав се оповіданє, розумів діло так, що Бог, творячи сьвіт, застав уже щось готове, а з того витворив своєю силою те, що ми бачимо. От же що таке“ — питаєть ся п. Франко — „було перед сотворенєм сьвіта?“ На те питаннє відповідає він. „В жидівськім тексті кажеть ся: „і коли земля була тогу-вабогу“ — „Греки не можучи в своїй мові знайти що відповіднїйшого“, переложили „тогу-вабогу“ словами „дóратос кай катаскéуастос“. Ті слова переложив др. Франко, як каже дословно: земля „невидима й невпорядкована“, — себто, що поєдинчі її частки безладно в сумісь літали серед безодні“. Дальше мудрує критик так: „Що сей погляд зовсім не передає значіня гебрейського „тогу-вабогу“, на се вказують зараз дальші слова того самого зачала про те, що „дух божий сидів на водах“, бо ж із тих слів виходить, що вже тоді були води, значить, мусіло бути щось таке, начім опирали ся ті води, принаймні повітрє“(!!)

Ось що подає др. Франко хлопам і руській інтелїгенції як „найновійші здобутки науки“! Він думає, що се, Бог знає, яка премудрість, а я сомніваюсь, чи навіть хлоп анальфабет схоче повірити на слово доктора, критика і поета, що, каже, можна воду на повітрю оперти. Дивно мені, як така думка могла вигрітись в голові чоловіка, що скіньчив гімназію. Др. Франко плете такі теревені, бо очевидно не знає, що тоді, як Бог сотворив тілько небо і землю, та ще не було ні соньця ні зьвізд, не треба було „на чімсь землю оперти“, хоч би вона тоді ціла з води була! Куди ж їй падати і чому? Коли ж п. Франко того не розуміє, то нічого нам його вчити. Лучче покажемо руській інтелїгенції, де стоять „нісенїтниці“, в перекладі Кулїша, чи в тих кількох стрічках, якими починаєть ся переклад дра Франка, і в його мудрованнях.

Щоб кожний міг сам пересьвідчитись, подаємо дальше тілько три зачатки еврейського тексту з перекладами Кулїша і дра Франка.

Єврейський текст і переклад Куліша.

1. Берешіт бара́ ельогім ет[a]) гашамаїм[b])
У початку сотворив Бог небо

веет[c]) гаарез. — 2. Вегаарез гайта́ то́гу вабо́гу[d])
і землю. — Земля ж була пуста й пустошня

вегошех аль-пене́[e]) тего́м веру́ах ельогім мерахе́фет
і темрява над безоднею і дух Божий ширяв

аль-пене́ гамаїм. — 3. Вайо́мер ельогім йгі́ ор
понад водами. — І рече Бог: настань сьвіте!

вайгі́ ор.
І настав сьвіт.

Єврейський текст і переклад Франка.

1. Берешіт ? бара ельогім ет гашамаїм веет
На початку, коли сотворив Бог небо і

гаарез. — 2. Вегаарез гайта́ то́гу вабо́гу
землю, — а земля була невидима й невпорядкована

вегошех аль-пене́ тего́м веру́ах ельогім мерахе́фет
і пітьмя на морі і дух божий сидів

аль-пене́ гамаїм. — 3. Вайо́мер ельогім йгі́
на водах, — тоді сказав Бог: нехай буде

ор вайгі́ ор.
сьвітло! І сталося сьвітло!

Як бачимо, нема в єврейському тексті**) слова „коли“, на котрому стоїть оперте ціле мудрованнє дра Франка про „стан перед сотворенєм сьвіта“, а коли він ще сьміло

---

a) „Ет“ знак четвертої відміни слова. — b) „Гашамаїм“ небеса. — c) „Веет“ зложене слово „ве-ет“, „ве“ значить „і“. — d) „Вабогу“ і порожна. — e) „Аль-пене́“ над поверхнею. — **) Текст взятий з рабіньського видання: „Die fünf Bücher Moses. Dr. Philippson, Dr. Landau und Dr. Kämpf. Berlin 1869“. Поданий єврейський виговір є ішпаньський або науковий. Крім того є ще виговори: польський, німецький, литовський, російський і перзський.

каже, що „так стоїть в жидівському тексті“, як в його перекладі, а не так, як в перекладі Куліша, то на се ось яка моя відповідь: Др. Франко або знає еврейську мову і пише сьвідому неправду, або він її не знає, вірить сьліпо иншим критикам, і перекладає так, як йому треба, а не так, як стоїть в еврейському тексті, і як на инших мовах переложено.

Др. Франко сам взиває читачів, щоб вони порівнювали початок його перекладу, не тілько з Кулїшевим, але й „також із иншими церковними перекладами“. Щоб ш. читачі могли сповнити тую волю критика, подаємо кілька перекладів на таких мовах, які в Галичині дехто зрозуміє.

I. Німецький переклад з еврейської мови, виданнє Брокгавза в Ельберфельді 1901.

1. Im Anfang schuf Gott die Himmel[a]) und die Erde.

2. Und die Erde war wüste und leer, und Finsternis war über der[b]) Tiefe[c]); und der Geist Gottes schwebte über den Wassern.

3. Und Gott sprach: Es werde Licht! und es ward Licht.

II. Жидівсько-німецький переклад з еврейської мови, зготовили рабіни Др. Філїппзон, Др. Ляндау і Др. Кемпф 1869.

1. Im Anfang schuf Gott den Himmel und die Erde.

2. Aber die Erde war wüst und wirre und Finsternis über der Fluth und der Geist Gottes webend über dem Wasser.

3. Da sprach Gott: Es werde Licht! Und es ward Licht.

---

[a]) Im Hebräischen steht das Wort „Himmel“ immer in der Mehrzahl. — [b]) Buchstäblich: über der Fläche der. — [c]) Eigentlich eine rauschende, tiefe Wassermenge.

III. Церковно-славяньський переклад, виданнє Мих. Диковського в Перемишлї 1859.

1. Въ началѣ сотворѝ Богъ нѐбо и зѐмлю.
2. Земля же бѣ невѝдима и неустрѐена: и тьма верху бѐздны: и Духъ Бо́жій ношашеся верху̀ воды.
3. И речѐ Богъ: да бу́детъ свѣтъ: и бысть свѣтъ.

IV. Московський переклад з єврейської мови, виданнє англицького біблїйного товариства 1881.

1. Въ началѣ сотворилъ Богъ небо и землю.
2. Земля же была безвидна и пуста, и тьма надъ бездною; и духъ Божій носился надъ водою.
3. И сказалъ Богъ: да будетъ свѣтъ; и сталъ свѣтъ.

V. Чешський переклад, виданнє біблїйного товариства 1899.

1. Na počátku stvořil Bůh nebe a zemi.
2. Země pak byla neslicná a pustá, a tma byla nad propasti, a Duch Boží vznášel se nad vodami.
3. I řekl Bůh: Buď světlo! I bylo světlo.

VI. Польський переклад, виданнє англицького біблїйного товариства 1899.

1. Na początku stworzył Bóg niebo i ziemię.
2. A ziemia była niekształtowna i próżna, i ciemność była nad przepaścią, a Duch Boży unaszał się nad wodami.
3. I rzekł Bóg: Niech będzie światłość; i stała się światłość.

VII. Сербський переклад Вука Ст. Караджіца, виданнє біблїйного товариства, 1901.

1. У почетку створи Бог небо и земльу.
2. А земльа бјеше без обличја и пуста, и бјеше тама над безданом; и дух Божји дизаше се над водом.
3. И рече Бог: нека бу свјетлост. И би свјетлост.

VIII. Англицький переклад з еврейської мови, виданнє біблиного товариства 1903.

1. In the beginning God created the heaven and the earth.

2. And the earth was waste and void; and darkness was upon the face of the deep; and the spirit of God moved upon the face of the waters.

3. And God said, Let there be light: and there was light.

IX. Французький переклад, виданнє біблїйного товариства 1900.

1. Dieu créa, au commencement, les cieux et la terre.

2. Et la terre était sans forme et vide et les ténèbres (étaient) sur la face de l'abîme, et l'Esprit de Dieu se mouvait sur les eaux.

3. Et Dieu dit: Que la lumière soit: et la lumière fut.

X. Італїяньський переклад з еврейської мови, виданнє біблїйного товариства 1903.

1. Nel principio Iddio creò il cielo et la terra.

2. E la terra era una cosa deserta et vacua; e tenebre (erano) sopra la faccia del l'abisso. E lo Spirito di Dio si moveva sopra la faccia delle acque.

3. E Iddio disse: Sia la luce. Et la luce fu.

XI. Латиньський переклад з еврейської мови, виданий в Липську 1873 р.

1. In principio creavit Deus coelum et terram.

2. Terra autem erat inanis et vacua et tenebrae erant super faciem abyssi: et Spiritus Dei ferebatur super aquas.

3. Dixitque Deus: Fiat lux. Et facta est lux.

XII. Грецький переклад. Vetus et novum testamentum ex antiquissimo codice vaticano edidit Angelus Maius S. R. E. Card. Romae 1857.

Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν· Ἡ δὲ γῆ ἦν ἀόρατος καὶ ἀκατασκεύαστος· καὶ σκότος ἐπάνω τῆς ἀβύσσου· καὶ πνεῦμα θεοῦ ἐπεφέρετο ἐπάνω τοῦ ὕδατος· καὶ εἶπεν ὁ θεὸς· γενηθήτω φῶς· καὶ ἐγένετο φῶς·

Як з усїх наведених перекладів видно, то всї вони, що до самої думки, зовсїм згоджують ся з єврейським текстом, тілько, що до мови, є в них маленькі відміни вислову. У всїх перекладах сказано в первому зачатку зовсїм позитивно, що Бог „сотворив небо і землю“, значить вже було небо й земля, а не, що він тілько „починав творити“. Др. Франко пійшов за деякими французькими і нїмецькими критиками сьв. Письма і пхає силоміць їх думку в єврейський текст, та ще й помиляєть ся у вислові. Бо замість сказати, як того йому треба і хочеть ся: „Коли Бог творив небо і землю“, ставить він: „коли Бог сотворив небо і землю“. Се все одно для дра Франка. Він вважає себе за найбільшого знавця нашої мови, і критикує мову Куліша, то повинен би знати ріжницю між „творив“ і „сотворив“, між „сказав“ і словом „мовив“, що кілька разів в його перекладї не так, як треба, вживаєть ся.

Др. Франко каже, що Куліш „не знав порядно анї грецької анї латиньскої мови“, „так і видно“, каже, „що чоловік сам не знає, що він пише“. — Ну, побачимо, чи сам критик знає, що в його „Поемі“ написано.

Щоб почванитись перед читачами „Громадського Голосу“ своїм знаннєм грецької мови, наводить він три слова: „дóратос кай катаскéуастос“, і перекладає, як каже, „дословно“. Що ж значать ті слова? „Дóратос“ є друга відміна слова „дорі“, і значить „дерево“ або „деревляна списа“, а „катаскéуастос“ значить „зладжений“, „упораний“ або „оброблений“, от же зовсїм що иншого як єврейські слова „тогу вабогу“, і як Франків переклад „невидима і невпорядкована“. Тая плутанина вийшла з того, що оба слова невірно наведені, бо в грецькому текстї стоять слова „аóратос“ і „акатаскéвастос“.

Перше слово значить „невидний“ а друге „незладжений“, „невпораний“, „необроблений“. Отже п. Франко не

переложив „дословно“ те, що наводить, а пішов за церковним перекладом, і не цураючись „дяківщини“, лишив слово „невидима“ а слово „неустроена“ переложив „невпорядкована“. Може ту й складач поперекручував,*) але, як би др. Франко знав „порядно“ грецьку мову, то при коректі, або й опісля, певно запримітив би такі калїцтва мови, і поправив би, щоб не вийшла така нїсенїтниця.

Але ж і грецький переклад „аóратос кай акатаскéвастос“ не передає докладно еврейських слів „тогу вабогу“, як се доказують инші переклади, а між ними і наведені переклади біблїйного товариства, бо в них сказано, що земля була: „wüste und leer, безвидна (без виду) и пуста, niekształtowna i próżna, neslicna a pusta, без обличja и пуста, waste and void, sans forme et vide, deserta et vacua, inanis et vacua“.

Коли розважимо, що біблїйне товариство за 100 років свого істновання видало досї до 320 мілїонів корон на переклади і розширюваннє сьв. Письма, та що над тими перекладами працювали і найбільші знавцї еврейської мови, не такі, як др. Франко то не будемо сумнїватись, чи розуміти нам „тогу вабогу“ так, як стоїть в грецькому перекладї, після котрого певно і в церковному поставлено „невидима и неустроена“, чи так, як переложено в англицьких або нїмецьких та инших виданнях біблїйного товариства, дарма, що деякі рабіни не знають, як докладно переложити „тогу вабогу“ а сам Франко каже, що „лїпше було би“ лишити ті слова без перекладу.

Що до еврейського сьвітогляду, то годить ся тут ще зазначити, що в ньому представлено монотеістичне розуміннє сотворення сьвіта. Тут сьвідомо піднесений протест проти того, як люде старого орієнту розуміли постаннє сьвіта. Коли вавилоньсько-ассирийський сьвітогляд вчив, що сьвіт був Мардуком тілько упорядкований, то перва книга Мойсея вчить, що сьвіт був з нїчого сотворений. Не всесьвітний будівничий, що

---

*) В книжочцї „Поема про сотворенє сьвіта“, що вийшла 4 місяцїв пізнїйше, поправлено оба ті слова.

„застав“ готові матеріяли для будови вселенної „витворив“ з них „своєю силою те, що бачимо“, а абсолютний Творець сотворив цілу вселенну з нічого! Ось що проповідує єврйська Біблія, і той жидівський сьвітогляд стоїть незрівнано висше від вавилоньсько-ассирийського сьвітогляду, що др. Франко пхає його в переклад Біблії, покликуючись без всякої підстави на „новочасну науку“ про наймолодшого бога Мардука.

Шкода мені часу на дальше порпаннє у „здобутках“ фантазії п-а Франка, бо жаль вже й того часу, що мусів його віддати, щоб хоч трохи показати шиворіт і виворіт його „критики“. Мусів я відложити наукову працю на бік, і пожертвувати мій предорогий час, щоб сповнити обовязок, до якого почуваюсь вже задля памяти покійного друга, котру Франко безустанно шарпає, а потім ще й тому, щоб моя мовчанка не здавалась кому як оправданнє всього того, що автор „Поеми“ понаписував. В него є, як він сам каже, „свирблячка до писання“, лучче сказавши, горячкова критикоманія, що вкупі з зарозумілостю не давала і не дає йому ні часу ні спокою до основної праці на якій небудь царині позитивних наук. Він вже замолоду, ледве посмакувавши трохи лясальщини та марксівщини, і не здобувши основного знання хоч би в одній якій позитивній науці, хопив ся горячково до критики цілого ладу сьвіта. Він, як бачимо, і тепер не дає собі хоч стілько попусту і часу, щоб над тим добре подумати, про що пише. В него виробилась певна проворність письмацького пера, але, як самоучкові і без основного наукового виховання, та ще подражненому суспільними і політичними галицькими відносинами, недостає йому до писання одного, і то найважнійшого: безвимінкової пошани і любви до правди. От тому то й виходить ціла його критика така невірна.

Чоловік правдивої науки любить більше правду як свої, нічим не доказані, упередження. Він не боїться сьвітла, що його розсьвітив другий чоловік науки. Він із щирого серця клониться перед поступом і реформаторською працею на всіх царинах людського знання. Він

працює тихо і не галасує. Він не критикує того, чого сам добре не розуміє. Правда для него summa lex!

Не так робить др. Франко. Він любить, не тиху наукову працю, а голосну критику чужої праці. Він критикує всїх, в імя наук, яких, як ми бачили, сам добре не знає; він гулїкає на тих, що коло тихої праці понагинались: не так, каже, тай не так, ви сякі і такі.

Він касує Кулїша і пише сьвідому неправду, що руські дяки скорше зрозуміють церковний як наш переклад сьв. Письма. Він касує й свого учителя Драгоманова, називає його „гебридом“, і не бачить, що відрізує тую гіляку, на якій сам сидить. Він кидається на честь свого давнього друга, недужого Павлика, і справлає йому ювилейну панахиду. Він шарпає і патріотичних людей, як руські Бояне, що, як любі дїти до батька, прийшли віддати честь ювилятові Лисенкові, і кричить до них: Tempo, tempo! Який знавець такту і гармонії, не тілько музики, але й — людського серця!

В часї якогось перевороту свого духового тогу-вабогу сповідається п. Франко перед Поляками, що не любить, каже, Русинів і не любить Русї. Він виносить ся понад всїх людей і знає на сьвітї тілько „пару“ інтелїгентних Русинів „czystych i godnych wszelkiego szacunku“. Він не любить і „Rusi jako rasy“. Для него, того великого сьвітового „бувальця“, Русь як „географічне понятте“ не є достойна його любви! Бідолашний Франко забув, що для Русинів Україна також „Vaterland über Alles“, та що про „географічне понятте“ України і польські писателї з одушевленнєм писали! Він не любить навіть будуччини Русї, „której“ — каже — „nie znam, dla której przyszłosci żadnych nie widze podwalin“!

Той потомок нїмецького еміграната не любить руської раси, але каже любить „хлопів“. Так, він любить їх, але по свому: з „песячого обовязку“, і бере під ноги їх сьвятощі, їх почуттє релїгійне.

Що за криводушіє і хула те мудрованнє дра Франка, от-тая його любов і „новочасна наука“! Чи так любив свою Україну великомученик Шевченко?

Нема на сьвіті України,
Немає другого Дніпра!
А ви претеся на чужину
Шукати доброго добра,
Добра сьвятого волї, волї,
Братерства братнього... Найшли,
Несли, несли з чужого поля
І в Україну принесли
Великих слів велику силу,
Та й більш нічого... Кричите,
Що Бог создав вас не на те,
Щоб ви неправдї поклонялись...
А хилитесь, як і хилялись.

Пишучи ті слова в дружньому посланню до „мертвих і живих, і ненароджених земляків, в Україні і не в Україні сущих“, геній наче бачив своїм віщим духом такого поступовця і радикала як др. Франко, якому не соромно писати, що для него Русь-Україна навіть як „географічне поняттє“ nihil!

Той поступовець знає певно дуже добре і „Заповіт“ Шевченка:

Як умру, то поховайте
Мене на могилї,
Серед степу широкого
На Вкраїнї милій:
Щоб лани широкополі
І Дніпро і кручі
Були видні, було чути,
Як реве ревучий!
Як понесе з України
У синеє море
Кров ворожу, — от-тодї я
І лани і гори —
Все покину і полину
До самого Бога
Молити ся; — а до того
Я не знаю Бога.

От же так гарячо і щиро любив Шевченко свою Україну і заповідав і нам її любити, що і Бога не хотів знати, поки він справедливий не покарає катів, що катують його „милу Україну“. І певно, що Щевченко вірив в тую Божу справедливість і в красшу будуччину українського народа, бо в „Сні“ каже він до України:

Прощай же ти, моя нене,
Удово — небога!
Годуй діток, жива правда
У Господа Бога!

Франко кривить душею і перед Поляками. Він увіряє їх, що любить правдиву шляхту „elite narodu polskiego“, а незабаром потім лає такого велетня духового, як Міцькевич!

Сповідаючись перед Поляками у своїх „гріхах“ проти Русі, він ще й рекомендує себе віщуючи, що, дістануть ся йому за ті гріхи стусани (ciegi), але, каже, „tego, com powiedział — nie cofne“ і кіньчить, ще й кепкуючи, руською пословицею: Добре моїй жінці, най мене бють.

На те скажу: Не треба бити на Франка; за „патольогічні прикмети письмацького ремесла“ не бють! „Man muß die Handlungen der Menschen weder beklagen, noch belachen, sondern begreifen“ сказав Спіноза. І ми хочемо тілько пізнати і зрозуміти „патольогічні прикмети“ дра Франка, щоб знали, як до него і до його критики стосуватись. Се й головна ціль моєї відповіді на його „критику“ і шарпанину.

Сьвяте Письмо

переложене мовою русько-українською можна дістати у Львові в книгарні наук. тов. ім. Шевченка, при ул. театральній ч. 1. Можна також замовляти книжки через кожну книгарню або навпростець у складах брит. і загр. біблійного товариства:

у Відні, I. Elisabethstraße Nr. 6,
в Празї, Franzensquai Nr. 6,
в Будапешті, Deakplatz Nr. 4,
в Букарешті, Stradela Stu Spiridon 4.

Ціна.

Сьв. Письмо ст. і нов. завіту, переклад Куліша Левицького і Дра Пулюя, в полотняній оправі	2 к 60 с
в шкіряній оправі .	4 „ — „
Новий Завіт, переклад Куліша і Дра Пулюя, в полотняній оправі	— „ 60 „
Псалтир, переклад Дра Пулюя оправлений . .	— „ 10 „

Британьське і заграничне біблійне товариство заложено 1804. р. а його ціль є розширювати слово Боже на всїх мовах. Досї видало товариство за переклади, друк і розширюваннє сьв. Письма на більше як 400 мовах і нарічиях 320,000.000 корон. За рік 1903 розійшлось в Австриї-Угорщинї, Румунії і Сербії 208.835 екз. сьв. Письма.

Нові і перемінні зьвізди

можна дістати у Львові в книгарні наук. тов. ім. Шевченка і в складі товариства Просьвіти, Ринок 10, у Відні: в книгарні L. Rosner, I. Franzensring. Ціна книжочки 1 к. 40 с., на тоньшому папері 1 к. 20 с.
